

SISADNO/INNHOLD

Sáme kulturmujto – manen dajt várajda válldet?/
Samiske kulturminner – e nu det nå å ta vare på?

Arne Håkon Thomassen

Grenseleden – Rádjebálges – Gränsleden – mannulahka
Kultuvrraduobddakijŋ – en vandring i kulturlandskap

Kjerstin Klæboe & Stig Eriksen

Noajdde basseváren/Nájden i Bassevárre
Marit Myrvoll

Siejde histåvrå birra/En sejtes historia
Anna Westman Kuhmunen

Sijdda – bájkkenamá subsasti.../
Gard og grend – stedsnavn forteller...
Harald O. Lindbach

Násstealmme – Jahton ja árggabiejven/
Stjärnhimlen – vardag och myter
Yngve Ryd

Sáme dálusjágge Oarje – Sálton ij la guoradaládum/
Samisk fortid i Sør-Salten – eit utforska område
Eirin Holberg

Jielleváre læstadianarij biednagoade histåvrrå/
Laestadiankapellets/bönhusets historia i Gällivare

Lis-Mari Hjortfors

© Báhko

ISBN 978-82-7943-038-4

9 788279 430384

Åvddátjála/Forord
Lars Magne Andreassen

2
4
10
14
24
36
44
52
63
73

BÅRJÅS 2009

Kulturmujto / Kulturminner

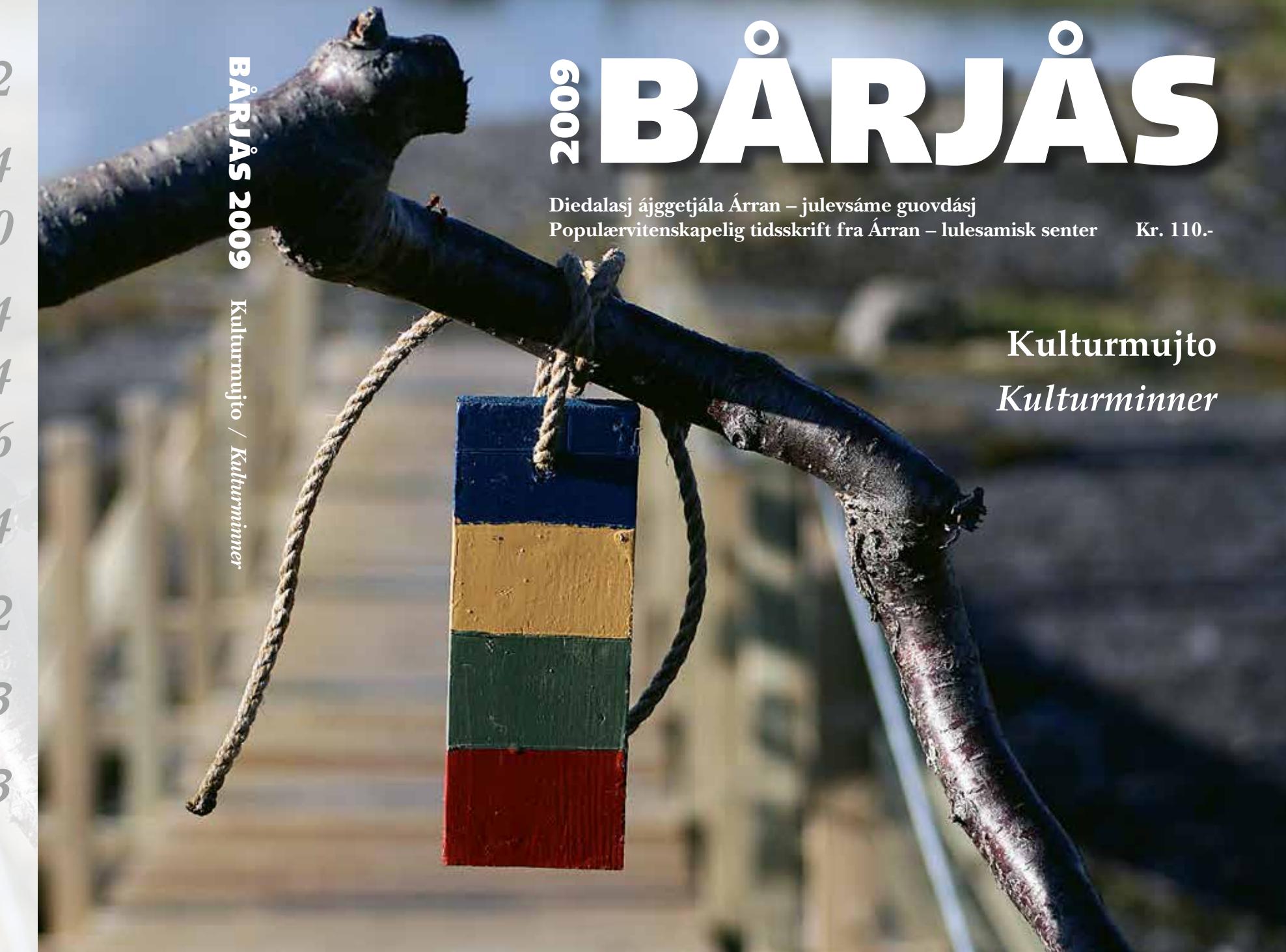
2009

BÅRJÅS

Diedalasj ájgetjála Árran – julevsáme guovdásj
Populærvitenskapelig tidsskrift fra Árran – lulesamisk senter

Kr. 110.-

Kulturmujto
Kulturminner

BÅRJÅS 2009

Bårjås la diedalasj ájggetjála mij
almmuduvvá akti jahkáj
Árranis – julevsáme guovdátjis.

Dinngum: Árran julevsáme guovdásj,
8270 Drag/Ajluokta
telefåvnná: 75 77 51 00.
Fáksa: 75 77 51 01.
E-poassta: bahko@arran.no
Hadde: kr 110,- + gálo

Dájmadiidje: Lars Magne Andreassen
Iehtjáda redaksjåvnán: Ronny Nergård

Dájmatus ij vássteda ájnегис
тjálle vuojnoj ávdås.

Jårggålime sámegiellaj:
Samuel Gælok

Skálmmágåvvå: Mikael Johansson

Gráfaliasj hábmedibme, tjuorggam ja tjanádibme:
Forretningstrykk AS, Bodø.
Tjuorgos jagen 2009: 500

© Báhko
ISBN 978-82-7943-038-4

Bårjås betyr «seil», og er et populærvitenskapelig
tidsskrift som utgis en gang i året av
Árran – lulesamisk senter.

Bestilling: Árran – lulesamisk senter,
8270 Drag
Tlf: 75 77 51 00.
Fax: 75 77 51 01.
E-post: bahko@arran.no
Pris: kr 110,- + omkostninger

Redaktør: Lars Magne Andreassen
Øvrig redaksjon: Ronny Nergård

Redaksjonen er ikke ansvarlig for de
enkelte forfatteres synspunkter.

Samiske oversettelser:
Samuel Gælok

Omslagsbilde: Mikael Johansson

Grafisk form, trykk og innbinding:
Forretningstrykk AS, Bodø
Opplag år 2009: 500

© Báhko
ISBN 978-82-7943-038-4

Skaff deg tidlige utgivelser av Bårjås

Bårjås 2008: Valjesvuohta
Mangfold

Bårjås 2007: Subttsasa, árvo ja boahtteájgge
Fortellinger, verdier og framtid

Bårjås 2006: Ulmutja, árudagá ja guhkes ájádusá...
Folk, hus og lange tanker...

Bårjås 2005: Vantsa, guollim ja álmmukjáhkko – sáme merragáddekuluvrra
Båter, fiske og folketrio – Samisk kystkultur

Bårjås 2004: Fuolkke, juolge ja stiebila – nuorran Sámen
Rötter, føtter og slagstøvler – om å være ung i Sábme

Bårjås 2003: Politihkka, láttaga ja identitehtta
Politikk, multebær og identitet

Bårjås 2002: Julevsámegiella uddni – ja idet?
Lulesamisk språk i dag – og i morgen?

Bårjås 2001: Sámij duobddága – Samiske landskap

Bårjås 2000: Läestádianissma – Tjuorvvo jienas sjadde giedjegij
Läestadianismen – Fra en ropende röst til en voksende blomst

Bårjås 1999: Dutkam julevsáme guovlon
Forskning i lulesamisk område

Dersom du ønsker å abonnere på tidskriftet, ta kontakt.

*Bestilling: www.arran.no, se web-butikk.
tlf. 75 77 51 00 • e-post: bahko@arran.no • pris kr 110,- + omkostninger.*

Sisadno/Innhold

Åvddátjála/Forord

Lars Magne Andreassen 2

Sáme kulturmujto – manen dajt várajda válldet?/

Samiske kulturminner – e nu det nå å ta vare på?

Arne Håkon Thomassen 4

Hulterslahpa/Hulterhelleren

Knut Harry Sivertsen 10

Grenseleden – Rádjebálges – Gränsleden

– mannulahka Kultuvrraduobddakijn/ – en vandring i kulturlandskap

Kjerstin Klæboe & Stig Eriksen 14

Noajdde basseváren/Nåjden i Bassevárre

Marit Myrvoll 24

Siejde histåvrå birra/En sejtes historia

Anna Westman Kuhmunen 36

Sijdda – bájkkenamá subsasti.../ Gard og grend – stedsnavn forteller...

Harald O. Lindbach 44

Násstealmme – Jahton ja árggabiejen/

Stjärnhimlen – vardag och myter

Yngve Ryd 52

Sáme dålusjájgge Oarje – Sálton ij la guoradaládum/

Samisk fortid i Sør-Salten – eit utforska område

Eirin Holberg 63

Jielleváre læstadianarij biednagoade histåvrrå/

Laestadiankapellets/bönhusets historia i Gällivare

Lis-Mari Hjortfors 73

Åvddåtjála

Dán jage Bárjás le kulturmujtoj birra. Ráddidus le jagev 2009 kulturmujttojahken nammadav.

Sáme kulturmujto ma li da? Sámekulturjuogos (VAG 1987:37) tjielggij náv "Sáme kulturmujto li vuostatjin fysihkalasj bátsadusá, luovvasa jali stuovvása, sáme vidjurijs, valla aj materiálagahtes mujtojs duola dagu bájkkenamá ja bájkálasj árbbedábe gulluji dásí". Sáme kulturmujto ælla dåssju "gábmásaje várijn", valla aj mijá iellemin, árbbedábe ja kultuvrra, mij mijáv juoijddá mujttádahttá. Dán jage artihkkala Bárjjásin vuosedi midjij kulturmujto máhhti liehket vajku mij.

Arne Håkon Thomassen buktá gatjálvisáv jus sáme kulturmujtojs le árvvo suodjalit. Uddni Sáme kulturmujto hál-daduvvi Sámdikkes. Sán tsuojggi kultursuodjalibme ij la dåssju gielav, dábijt ja árvojt suodjalit, valla aj mij hæhtup aj kultuvra materiálalasj vuoduj gæhtjat. Luonndo, jali duobddága sáme árromguovlojn li aj sáme kulturbirrasa. Sáme kulturmujttoisuodjalus hæhttu danen aktan gehtjadtuvvat máhtelisvuodaj vájkudahttet dái luondo ja kulturbirrasij háludadimev.

Knut Harry Sivertsena tjálos vuoset midjij jut subtsasa li aj kulturmujto. Sán subtsas Hulterslabá birra mij le Bájd-dár suohkanin bihtámsáme guovlon. Dát le dábálasj bæjválasj subtsas mij tjiergis dáhpádusáv tjiehká ja mij midjij dallusj ájge sáme viessomtjerda ja vuojnjalasjvuoda birra subtsas ja mujttádahttá.

Kjerstin Klæboe ja Stig Eriksen gudi goappátja libá Div-tasvuona suohkanin virggáduvvam, tjálleba dan dálusj jáhtulakbálggá birra mij Vuona ja Svieriga (Divtasvuona ja Jielleváre suohkanij) gaskav manná, dálusj sáme kulturdubbágav. Rádjebálggá milta gávnnuji kulturmujto ma vuosedi duola dagu ællosujtov, rijkkarájá mierredimev, nubbe værıldadoarov ja elfábmoásadusájt. Rádjebálgges le luonndo, kultuvrra ja histávrrå vádtsem.

Marit Myrvoll subtsas Basseváre birra Dieldan Nordlán-dan. Mij le same basseváre. Sán vuoset guhkes sáme árrom-av suollun bájkkenamáj ja kulturmujtoj baktu. Jus galga "noajdev" ballemijn ja goabddájn gæhttjat, de viertti sáme

åsko birra diehtet. Bassevárre le ávkke ájn udnásj ulmutjijda ja subtsas kulturárbbe ájmon aneduvvá, Dákkár basseváre gávnnuji ållés Sámen.

Anna Westman Kuhmunen tjállá aj vuojnjalasjvuoda birra dajs moatte siejdijs ma ierit sajjnisás váldeduvvin sáme guovlojs svieriga bielen, daj "dutkammanojn" nav ádno gå jagen 1900. Akta dájs máhtsaduvvá Ájtte svieriga várre- ja sámemuseaj jagen 2003, valla gánnå li val då ietjá siejde?

Harald O. Lindbach vuoset tjállusijnis bájkkenamá li aj kulturmujto ma duobddági ano birra subtsasti ja das vis-somtjerdas ja æladusájs ma lidjin ja le. Gå lij meran ja gáttijin bargo, de dá bájkkenamá jasska anon lidjin. Valla teknol-gija ávddånahttem, ierit jáhtem j.n.á. buktin rievddadusájt, ja moadda bájkkenamá anos gáhtun ja vajáluvvin.

Yngve Ryda artihkal subtsas juoijddá birra mij le guhkk-en ierit mijájs, náste ja planehtaj birra, ma li aj kulturmuj-tojda vuodon. Sán vuoset boares sámij ságájdallamijs gáktu sjierris náste sáme namájt oadtjun, aneduvvin kláhkkon, ájgev ja almeguovlojt vuosedittja. Náste gulluji duon dán násstegåvåjda ma vuosedi ulmutja li ietjasa iellelav ja kultuvrav nástij gávådam.

Eirin Holberg tjállá Oarjje-Sálto sáme dálusj ájge le tiebmá mij ij la guoradaláduvvam. Juska dutkam dábálatjat le guhkás boahtám, de le sáme dálusj ájge dát guovlos Nord-láandas binnáv oahpes. Holberg vuoset moadda sáme kulturmujto gávnnuji, valla da li álu "mujtodis" kulturmujto danen gá ieme aktijuodajda masi dá gullujin ælla desti oahppása. Hásstalussan le de dutkat ávdep ájgijt oattjotjít ållés gávåv gánnå sáme bátsadusá kulturmujton ávddånbáhti.

Lis-Mari Hjortfors láhpat dán jage Bárjjásav artihkkali-jn læstadiánaj biednagoade birra Jielleváren, mij aj máhttá gehtjaduvvat kulturmujton læstadiána åsko badjánime ja iellema birra. Læstadiánaj vuostasj biednagoahte Jielleváren tsieggiduvváj jagen 1898, nubbe jagen 1957 ja goalmá-dijin gærggin gálgådismánon 2009.

Dájmadiddje le Lars Magne Andreassen ləhkám

Forord

Årets Bårjås handler om kulturminner. Regjeringa har utpekt 2009 som kulturminneåret.

Hva er samiske kulturminner? Samekulturutvalget (NOU 1987 : 34) definerte "Samiske kulturminner først og fremst til fysiske spor, løse og faste, etter samisk virksomhet, men også immaterielle minner som for eksempel stedsnavn og lokal tradisjon hører inn under begrepet". Samiske kulturminner er derfor ikke bare "gammelufter på fjellet", men det ved våre liv, tradisjoner og kultur, som minner oss om noe. De ulike artiklene i årets utgave av Bårjås viser oss at kulturminner kan være så mangt.

Arne Håkon Thomassen spør om samiske kulturminner er verdt å ta vare på. Samiske kulturminner forvaltes i dag av Sametinget. Han påpeker at kulturvernet ikke bare omfatter språk, skikker og verdier, men at vi også må se på det materielle grunnlaget for kulturen. Naturen, eller landskapet i samiske bosettingsområder er også samiske kulturmiljøer. Samisk kulturminnevern må derfor ses i sammenheng med mulighetene for å kunne påvirke forvaltningen av naturen og disse kulturmiljøene.

Knut Harry Sivertsen viser at historier også er kulturminner. Han forteller oss historien om Hulterhelleren som ligger i Beiarn kommune i pitesamisk område. Det er en tilsynelatende hverdaglig historie som skjuler en dramatisk hendelse og som gir oss et tilbakeblikk på samisk levevis og åndelighet.

Kjerstin Klæboe og Stig Eriksen som begge er ansatt i Tysfjord kommune, forteller oss om den gamle ferdelsåren mellom Norge og Sverige(Tysfjord og Gällivare kommuner) i et gammelt samisk kulturlandskap. Langs Grenseleden finnes det kulturminner som vitner om for eksempel reindrift, fastsettelsen av riksgrensene, andre verdenskrig og kraftverksutbygginger. Grenseleden er en vandring gjennom natur, kultur og historie.

Marit Myrvoll forteller oss om det hellige samiske fjellet Bássevárre på Tjeldøya i Nordland. Hun viser til en lang samisk tilstedeværelse på øya gjennom stedsnavn og andre kulturminner. For å kunne se "nåjden i fjellet" med tromme og hammer, kreves det kjennskap til samisk religion. Basse-

várre har betydning for folk den dag i dag og viser at kulturarven vedlikeholdes. Lignende hellige fjell finnes i hele Sápmi.

Anna Westman Kuhmunen tar også opp det hellige i sin artikkel i historien om en av de mange siejde (offersteiner) som ble tatt bort fra samiske områder på svensk side, under "forskningsreiser" så sent som i år 1900. En av disse ble tilbakeført Åtte svensk fjäll -och samemuseum i 2003, men hvor er resten av dem?

Harald O. Lindbach viser at stedsnavn er kulturminner som vitner om bruken av landskapet og den livsformen og næringstilpasningen som foregikk og foregår. Så lenge det var full aktivitet på sjø og land, levde disse stedsnavnene trygt. Men med den teknologiske utviklinga, fraflytting m.m., kom endringer, og flere stedsnavn gikk ut av bruk og ble glemt.

Yngve Ryds artikkel forteller at noe som er langt unna, som stjerner og planeter, også kan gi opphav til kulturminner. Gjennom intervju med en rekke eldre samer viser han hvordan de lyssterke stjernene fikk samiske navn, ble brukt som klokker, for å vise tiden og som kompass for å vise retningen. Stjernene inngår i ulike stjernebilder som viser hvordan folk har sett mønstre på himmelen som har gjenspeilet egne liv og egen kultur.

Eirin Holberg beskriver Sør-Saltens samiske fortid som et uutforsket område. Til tross for at forskninga generelt sett er kommet langt, er den samiske fortida i denne delen av Nordland lite kjent. Holberg viser til at mange samiske kulturminner finnes, men de er ofte kulturminner "uten minner" fordi den opprinnelige sammenhengen kulturminnene inngikk i, ikke lenger er kjent. Utfordringen er derfor å forske på fortida for skape et helhetsbilde hvor de samiske sporene fremstår som kulturminner.

Lis-Mari Hjortfors avslutter årets Bårjås med en artikkel om læstadianske forsamlingshus, som også kan ses på som kulturminner om læstadianismens framvekst og popularitet. Det læstadianske samlingshuset i Gällivare ble først bygd i 1898, det andre i 1957 og det tredje ble ferdigstilt i 2009.

Lars Magne Andreassen, redaktør

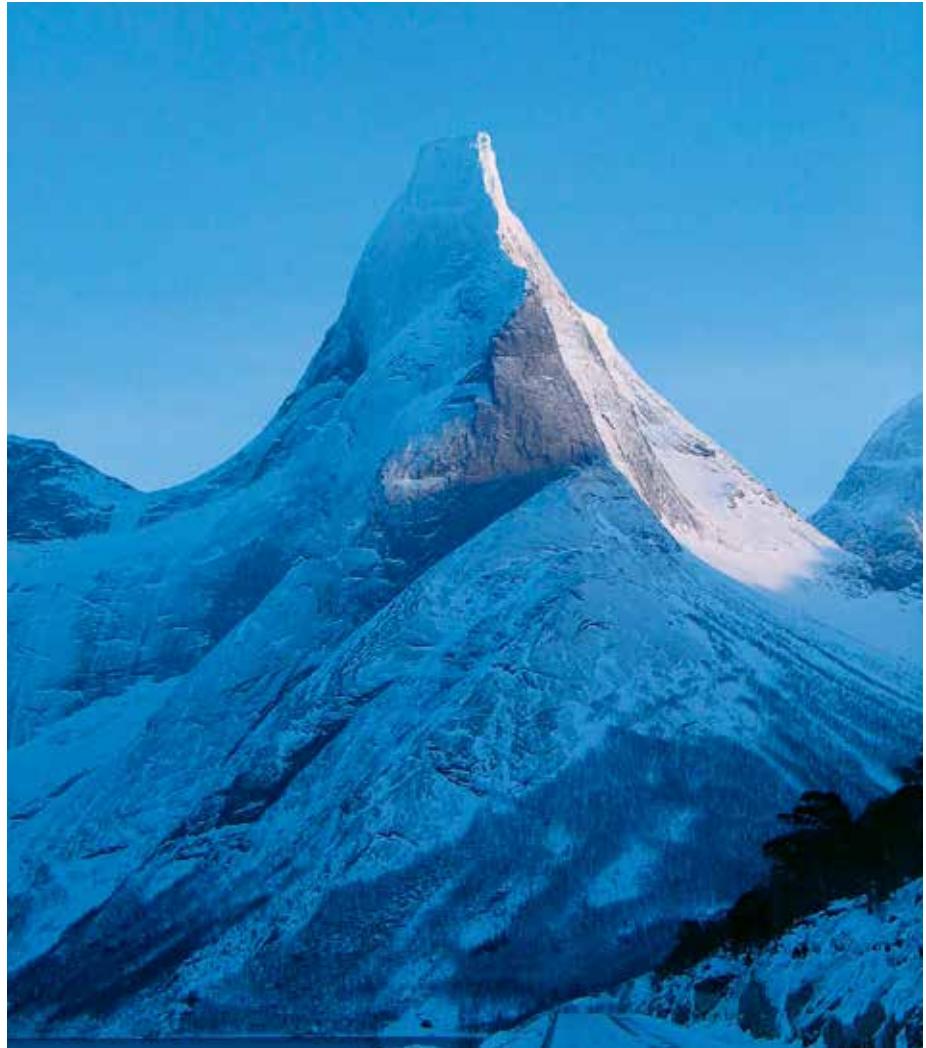
Samiske kulturminner – e nu det nå å ta vare på?

*Samiske kulturminner forvaltes i dag av Sametinget.
I denne artikkelen stilles spørsmålet om samiske kulturminner er noe å ta vare på, og i så fall – hvilke tanker ligger til grunn for en særskilt samisk forvaltning av samiske kulturminner?
Og har forvaltningen av samiske kulturminner betydning for Sápmi?*

ARNE HÅKON THOMASSEN

Hva er kulturminner?

Kulturminneloven av 1978 sier at kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som en del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Ingen må sette i gang tiltak som er egnet til å skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme

*Stáddá – Norges nasjonal fjell er et automatisk fredet samisk kulturminne.
Foto: Sametinget/Arne Håkon Thomassen.*

automatisk fredet kulturminne eller frembringe fare for at dette kan skje. Tiltak som kan innebære dette må sendes kulturminnemyndighetene for uttalelse før tillatelse kan gis. Videre fremgår det i kulturminneloven § 4 første ledd at kulturminner fra oldtid og middelalder inntil år 1537 er automatisk fredet, og i annet ledd at samiske kulturminner eldre enn 100 år er automatisk fredet.

Oppgaver og myndighet innen samisk kulturminnevern ble med virkning fra 1. september 1994 lagt til Samisk kulturminneråd. Rådet ble oppnevnt av Sametinget i mars 1994 for å ivareta arbeidet med samisk kulturminnevern. Siden 2001 har Sametinget vært delegert den forvaltningsmyndighet som Samisk kulturminneråd hadde frem til 31.12.2000. Sametingets mål for kulturminnevernet er ”å verne samiske kulturminner og kulturmiljøer på en måte som bidrar til å styrke og videreføre samisk kultur og identitet.”

I den grad en definering og avgrensing av kulturminnebegrepet oppfattes som utfordrende, jf. ”alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø”, virker det å være en nærliggende oppgave når vi snakker om samiske kulturminner. Hvilke kulturminnetyper som faller inn under begrepet samiske kulturminner lar seg ikke endelig definere. For kulturminner som det knytter seg levende eller nedtegnet samisk tradisjon til, eller der fagkunnskapen har bekreftet tilknytning til samisk historie og forhistorie, er begrepet entydig. Eksempler på slike

Musken med utsikt utover Hellmofjorden. Foto: Sametinget/Randi Sjølie.

er bosettingsspor som eksempelvis gammelufter og teltboplasser. Når begrepet likevel ikke lar seg entydig avgrense skyldes det at mange kulturminner, samiske som ikke-samiske, er gjenstand for en stadig redefinering og omtolkning, og noen er ennå ikke erkjent som kulturminner.

Samiske kulturminner forbinder først og fremst med fysiske spor, løse og faste, etter samisk virksomhet, men også immaterielle minner som f.eks stedsnavn og lokal tradisjon hører inn under begrepet. Eksempler på samiske kulturminner kan være alt fra gammelufter, teltboplasser, gravplasser, offersteder, fangstanlegg, bogasteller, melke- og merkeplasser, melke-, merke- og sperregjerder, sennegrasstader, urtesamlingsplasser, seljebarkplasser, sagnsteder som hellige fjell, hellige innsjøer, muntlige fortellinger og joik knyttet til bestemte steder, lekeplasser

for barn, møteplasser, spøkelsesplasser. Et eksempel på et fjell hvor det knytter seg et eldre samisk sagn til er Stáddá i Tysfjord kommune, for øvrig Norges nasjonal fjell. Et nøkkelord hva gjelder samiske kulturminner er samiske stedsnavn. Slike kan sies å være markører på samisk tilstedeværelse og samisk bruk av et landskap. Dette er kanskje grunnen til at enkelte bl.a. ikke ønsker å se samiske stedsnavn på vegskilt og lignende.

Samisk kultur springer ut av en livsform nært knyttet til bruken av landskapet. Det samiske kulturlandskapet er den samiske forståelsen av landskapet, slik denne forståelsen er artikulert gjennom aktiviteter. Kunnskap om og tilhørighet til et landskap er formet gjennom vekselspillet mellom praktisk erfaring og historisk bevissthet. Samiske kulturminner representerer derfor et viktig dokument

Harefiguren på bergkunstfeltet Dyreberget på Leiknes. Bergkunstfeltet er trolig cirka 9000 år gammelt. Foto: Sametinget/Arne Håkon Thomassen.

Amandus-stua på Borg på Hulløya. I regi av Árran er det planer om restaurering, med tilskudd fra Riksantikvaren. Foto: Sametinget/Randi Sjølie.

tasjonsmateriale for samisk historie og forhistorie. Dette kan også hjelpe den samiske befolkningen med å synliggjøre sin egen samiske historie og verdien denne har, i prosesser som offentlige myndigheter legger opp til, for eksempel arbeidet med bruk og vern av Tysfjord-Hellemo.

Det er ulike måter å definere kulturminner, og kulturminnetyper som samiske på. Kulturminnetyper kan også defineres som relaterte til den samiske forhistorien; dvs. de er fysiske manifestasjoner av de prosesser som ledet frem til etablering av de historisk kjente samiske kulturtrekkene. I dette ligger også en erkjennelse av at kulturminnetyper fra den tidlige forhistorien kan forstås som forutsetninger for både samisk og ikke-samisk kultur og identitet. Der de er elementer i samiske kulturlandskap er det likevel naturlig å behandle dem som en del av den samiske kulturarven. Eksempler på sistnevnte er helleristninger, eller bergkunst.

Kulturmiljøbegrepet dekker ulike områder som bygningsmiljøer og kulturlandskap hvor kulturminner står i en funksjonell sammenheng med hverandre. Kulturmiljøbegrepet inneholder også landskapssammenhenger det knytter seg hendelser, tro og tradisjon til. Kulturmiljø vil kunne tilskrives ulik betydning avhengig av kulturelt ståsted. Ofte har det samme landskapet til ulike tider vært benyttet av mennesker med forskjellig kulturell tilknytning. I forlengelsen av dette må en kunne ta høyde for at også ulike kulturelle grupper som har hatt og eller har tilhørighet

til samme område vil kunne ha ulike syn og vurderinger av områdets mening og betydning, og at disse syn vil kunne stå i et konkurrerende forhold til hverandre. Det understrekkes at Sametingets forståelse av kulturminner og kulturmiljø ikke utelukkende dreier seg om en nøytral oppfatning av objektive egenskaper ved fysiske strukturer, men om hvordan vi forholder oss til omgivelsene på. Med andre ord så kan ikke kulturminner eller kulturmiljø lett avgrenses til en ting med en 5 meters vernesone rundt.

Samisk landskapsbruk

Hvordan landskapet er brukt henger nære sammen med hvordan landskapet er forstått, hvilken kunnskap brukerne har om landskapet og hvilken tilknytning de føler til det. Kulturminnene og kulturmiljøet viser til en samisk forståelse av landskapet og natur, og også landskapet og naturens betydning for økonomiske, sosiale og religiøse forhold. Mangfoldet av samiske kulturminnene i Sápmi forteller om en langvarig samisk bruk av de samiske områdene. Det samiske kulturlandskapet har stor tidsdybde og høy grad av kontinuitet fordi bruken av landskapet i dag, på tross av nyere teknologi og redskap, ikke har endret seg så mye gjennom historien. Historier og tradisjoner forteller oss at de samiske formødrene slektsledd etter slektsledd gjennom århundrer har utformet landskapsrommene og på den måten knyttet sterke bånd mellom menneske og territorium.

Den samiske gården Kjelvik i Sørkjosen kommune. Ble i 2009 utpekt som et av 20 spesielt utvalgte nasjonale kulturlandskap. Foto: Sametinget/Arne Håkon Thomassen.

I alle deler av det samiske området fremheves det at den samiske måten å ferdes i landskapet på, er og ikke sette tydelige spor etter seg. En annen generell holdning er at byggverk helst må ha en slik form at de til forveksling likner naturen, er en del av den og forsvinner i naturen etter endt bruk. Å "gro igjen" eller "bli til jord igjen" er derfor sentrale begrep i samisk språk. Tradisjonelle samiske boligformer, gammer og lavvokonstruksjoner, er alle relativt lette konstruksjoner laget i treverk, never, torv og stein. Dette er materialer som brytes lett ned og går tilbake til naturen. Derfor må man i mange tilfeller være svært godt kjent for å finne frem til kulturminnene i

det samiske landskapet. Landskapet utgjør kulturminnenes kontekst og premiss, og det kreves derfor ofte nær kunnskap om hvilke aktiviteter som ble drevet i landskapet, for å klare å se kulturminnene. Mange landskap vil også måtte forstås som samiske kulturlandskap, uten at det inneholder kulturminner i form av menneskeskapte spor. Landskapet kan inneholde beiteland, flyttveier, fiskeplasser, utkikkspunkt, sennagressmyrer, urte- og barksteder eller kaldkilder. Selv om mange ikke er i stand til å peke på kulturdimensjonen, må vi innse at mye «urørt natur» er tildels sterkt preget av samisk bruk gjennom mange hundre år.

Prøvestikk fra gammeluft i Bø kommune. Datert til 450-560 e.Kr. Foto: Willy Vestå.

Mange samer har derfor vokst opp med mytene, fortellingene og forestillingene forankret i tradisjonene som ofte er knyttet til landskapet. Dette innebærer at mange av samene har rø-

ter i et landskap, i et område eller territorium som de regner for sitt eget, der forfedrene har satt sine spor. Dette betyr også at vern av det samiske, historiske kulturlandskapet vil være et

svært viktig bidrag til å vedlikeholde samenes identitet og relasjoner til forfedrenes områder, og dermed styrke og videreføre de historiske røttene dette landskapet representerer både for dagens og morgendagens generasjoner. På denne måten inngår også kulturminnene og kulturmiljøene i en samisk samtidssammenheng ved at de i tillegg til å gi historisk kunnskap, også bidrar til opplevelse av kulturell tilhørighet og bevissthet om atferd i og bruk av naturen. Kulturminner og kulturmiljø er en miljømessig og kulturell ressurs, som står i et gjensidig forhold til andre miljøressurser og også de sosiale og kulturelle ressurser. I ordet kulturminne dreier det seg om kunnskap og erkjenning. Det dreier seg om kunnskap om hvordan en har forholdt seg til og brukt sine omgivelser, og ikke minst kunnskap om hvordan vi kan og bør forholde oss til og bruke våre omgivelser.

Avslutning

Er så samiske kulturminner noe å ta vare på? Tidligere Sametingspresident Ole Henrik Magga har sagt at kultur er som luften. Med dette mener han at mennesker merker den ikke når den har den. Men de merker det til gangs når de holder på å miste den. I et globalt samfunn er dette noe som mange minoriteter og urfolk har opplevd, og fortsatt opplever. Det er ikke nok å utelukkende peke på de immaterielle sider ved kulturelle uttrykk som språk, skikker, verdier m.m. når man

tenker på retten og mulighetene for kulturutvikling. Man må også se på det materielle grunnlaget for kulturen.

Den miljø- og urfolksrettslige utviklingen i verdenssamfunnet griper blant annet inn i debatten om rettigheter, om myndighetsfordeling og organisasjonsform, og om deltagelse og demokratisering. Samisk kultur og kulturell utøvelse har nært tilknytning til landskap og natur. Forvaltningen av kulturminner og kulturmiljø kan altså ikke betraktes som isolert fra forvaltningen av arealer og naturressurser. Den samiske kulturminneforvaltning

handler derfor om forvaltning av materielle forutsetninger for samisk identitet i form av blant annet kulturminner som kulturbærende elementer i landskapet. Kulturminnevernet må derfor inngå som en selvsagt del av denne debatten der miljørarbeid, økonomisk utvikling og rettigheter henger sammen og gir føringer også på en fremtidig forvaltningsordning og myndighetsfordeling for kulturminner i Sápmi.

Informasjon knyttet til Sametinget som forvaltningsmyndighet finnes i Same-

tingets website: <http://www.samediggi.no/artikkeli.aspx?AId=123&back=1&MId1=14&MId2=114&sprak=norsk>

Tjálle

Arne Håkon Thomassen (f. 1968) le Narvikkas. Åhpadum arkeologan Trámsá universitehtan (1996) dakhamusájn "Nazisme og holdninger til fortiden – Et norsk perspektiv". Sån barggá seniorráde vadden Sámedikke Rievtesvuota, æláodus ja birás åssudagán, Nuortta-Nordlanda guovllokontåvrán. Sujna le árrom- ja barggosadje Ájluovtan Divtasvuona suohkanin.

Suv e-poassta le: arne.hakon.thomassen@samediggi.no

Forfatteren

Arne Håkon Thomassen (f. 1968) fra Narvik. Utdannet arkeolog fra Universitetet i Tromsø (1996) med avhandlingen "Nazisme og holdninger til fortiden – Et norsk perspektiv". Arbeider som seniorrådgiver ved Sametingets avdeling for rettigheter, næring og miljø, regionkontoret for Nordre Nordanland. Hans arbeids- og bosted er Ájluokta/Drag, i Divtasvuodna/Tysfjord kommune.

E-post: arne.hakon.thomassen@samediggi.no

Arne Håkon Thomassen:

Tjoahkkájgæsos Sáme kulturmujto – manen dajt várajda válldet?

Le gus sáme kulturmujto juoga majt viertip várajda válldet? Ávduusj sámediggepresidænnta Ole Henrik Magga le jaavllam kultuvrra le dagu ilmme. Suv mielas de ulmutja e dav ájtsasta dav gá sjiján dat le, valla esski nannusit ielvívi gá dav li láhppemin. Ij le dässju nuoges ávddånbuktet materiáladis bielijt kultuvras duola dagu gielav gá ulmusj ájádallá rievtesvuodajt ja máhittelisuodajt kultuvra ávddånahittemij. Ulmusj vuojn hæhttu aj materiála vuodov kultuvrraj berustit.

Sáme kulturmujto háldaduovi Sámedikkes. Artihkkalin buvteduuvá gatjálvis jus sáme kulturmujto li juoga majt várajda válldet galggá, ja makkár ájádusá li vuodon sierra sáme kulturmujto háldadibmáj. Kulturmujttoláhka 1978 jages tjáleduuvá kulturmujto li gájkka báhlsadusá ulmutja viessomis fysihkalasj birrusin, dán vuolen aj saje masi histárválasj dáhpádusá, ássko ja dábe li tjanádum. Sáme kultuvrra boahtá das viessomvuoges mij le duobddágij adnemis, ja kuturmujtoj moattelágájvuhta állés Sámen subtsasti guhkes ájge luondo ávkástallamav. Sáme kulturdubbddága li dálusj ájges ja vuosedi avtatbirges ávkástallamav. Árbbedábálasj sáme árudagá, gámá ja lávdagoade le materiálais ma mieski ja luonnduj vas gáhtu. Danen viertti ulmusj liehket vielka dálbos jus galga kulturmujtoj sáme kulturdubbddágijen gávnmat. Moadda duobddágá máhhti aj dájdjaduuvvat sáme duobddágín, vájku vil e kulturmujto gávnnu ma vuosedi ulmutjíjs báhlsadusájt. Moatten "duotahdahites duobddágijen" jali "ájddá miehtsijen" le moatten láhkáj nannusit vájkkuduvvam sáme anos moatte tjuohte jagij alluj.

Hulterslahpa

Hulterslahpa le Bájddárin, Stuorrabåtkan badje Tollåvákken/Hultehellerens beliggenhet er i Beiarn, nærmere bestemt i Storpåsk.

KNUT HARRY SIVERTSEN

Hulterslabá birra galgav subtsastit majt áhtjestam Sigfredis ja Johan tjie-tjestim gullam. Hulterslahpa le Bájddárin, Stuorrabåtkan badje Tollåvákken. Duo-bbddága Tollåvákkev oarjás le ájgij tjadá ælloguohntoma læhkám, ja duola dagu Riebivágge lij ja le ájnas njoallombájkke. Muv máttarejgáda áhtje bieles lidjin sij gudi muv fuolkes dájt duobd-dágit adnin. Sij Sorssás Svierigin báhtin 1860 jagen, ja muhtem dálusj tjállusijn tjuodtju ællo lágoj badjel gálmáttuv-sána hekka. Moadda saje li jut oadljum namáv muv máttarælgádijs, duola dagu Saratuva (Sárádievvá) Nuortta-Ránán. Sarahelleren (Sáráslahpa) Tollåvákkenn ja Johan Abrahambratten oarjján Tollåvákken. Hulterslahpa le slahpa mij le Stuorrabárkaágjáta láhka, mij dagáduváj árodahtte. Siejne ságijs tsieggiduváj, biessij ja lavnij lij dat buorre suodje ja idjadimsadje várrevádtijda. Stuorrabárkka ja slahpa li luondulasj vådtsembálggán gå sijdaulmutja galggin Ruovdajárráj guollitjít. Sierraláhkáj Vuolep-Ruovdajávren lidjin stuorra rávdo, juska rávdo lidjin unnebu Bajep-Ruovdajávren, de lij ienep guolle danna. Dánná guollijin vantsaj ja viermij tjavtjajt. Sámij jáhtembálges manná ja mannam la skárdev. Guollára gudi báhtin sijdas ja galggin Biellojávráj lidjin álu slabán. Sierra gájt de siján gænna lij guhkes bálges, gudi báhtin

ållu sijdas vuollen jali Bájddárvákke oarjásjgietjes.

Manjenagi de sáhkadahtjin mijá sadje lij "ráfedis" sadje. Ienep ja ienep ulmutjijs vásedin imálasj dáhpádusájn slabán. Dábálabmusit gullin dagu ulmusj luojoj gå dálóv árranij buollidin, mij lij dán nuppe tjegan. Ienemus oasse várreváldtsijs ettjin desti danna idjada jus dal ij lim ållu dárbbó. De sájtij nav vaj "Stuorsábme", Johan Andersen¹ Stormoenis Misværan. Avta tjavktjaiehkeda boahtá sán elujnis jáde Riebijvággi, jalggaednamij Tollávákke oarjásjgietjen. Ællo galgaj Stormoeñi járdaráj. Svájnnasijs guhti lij manjen lij muv áddjá Sivert (r. 1872).

Gå de láhkánin Storpásk:av, de lij juo nav sjevnjudam vaj Johan Andersen gávnadíj buoremus lij danna ijáv ganugit. Slabán lij rájos suodje ja jus dat ij lim, de ij lim idja galla hávsske sjaddat. Galla lij de gullam mav ulmutja giehttun imálasj dáhpádusájs, valla ittjjí dassta berusta.

Gå de lidjin bárrám ja káfav juhkam, de lij de oaddát vuossa oajve vuolláj, nágín tijmav oadestittjat ávddála vas jáhttájin.

Man guhkev Sivert-áddjá lij oadáam ittjjí diede, valla hækkat smaredij gå Johan Andersen tjåhkåhij ja vuojnnet lij aktu allasis sáhkadime. Sivert gut lij bihtámsábme, ittjjí dájdjada gájkka majt Johan javlaj, gå sán bádij Bálágis ja vuojn sáhkadij oarjemus giellasuor gev nuorttasámegielas, márkosámev, jali Tjåhkåris giellasuor gev. Huoman de

Riebijvágge lij ja le ájnas njoallombákke/Riebivagge var og er et viktig kalvingsland.
Foto: Knut H. Sivertsen.

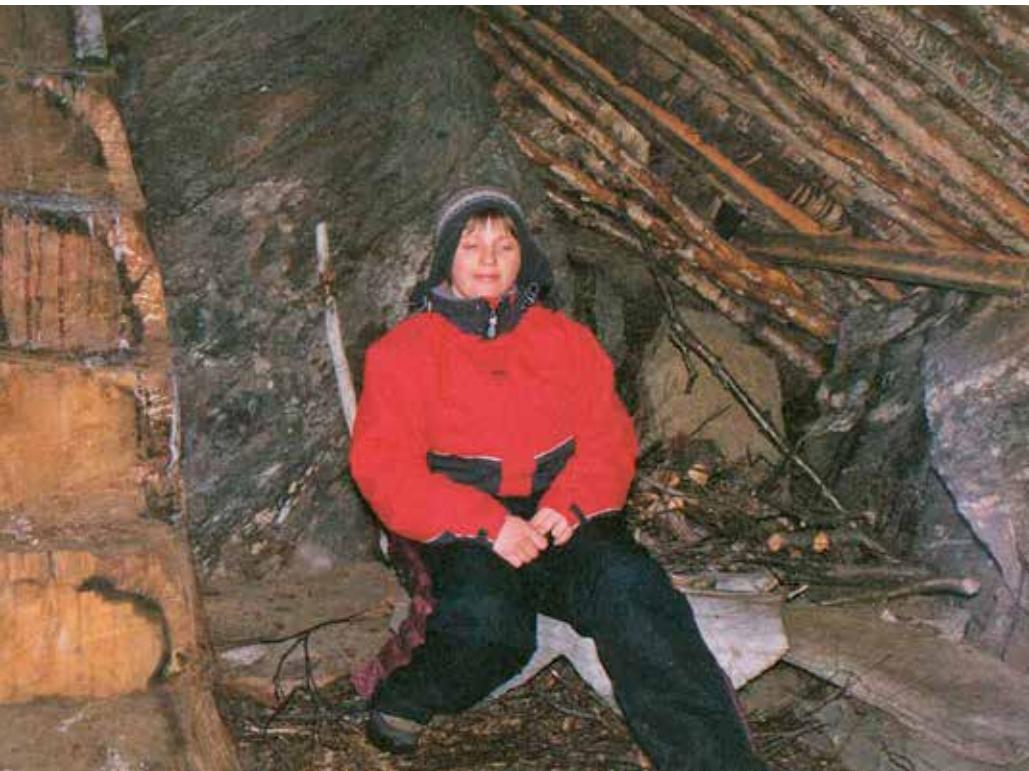
dájdjadit dav ålov vaj buorasboad-njásj lij dáijsalam. Gå lij oanegav gulldalam, tjåhkcidij tjajmatjt, ja de Johan járg-gál sunji, ja javllá: "Hoho Sivert, dát le alvos ássje ja ij mige massta tjajmat!"

Áddjám de viellidij vas ja oane-gasj de oaddáj. Idedis gå boadnjátja biebmov lidjin gárvedam, de javlaj Johan: "Guosse iján munji bádij! Guosse lij fávros sámenæjtso, tjáppa gáptáj lij tjágnjam. Sujna lij aj unna mánásj gie-dan. Subtsastij sán lij giládam, valla lij aj nubbe sámebáhrtja gudi lij ållu suv manjen. Sán lij mannam Sárátuvás Ránán das nierbagis báhtjas, gå ittjjí sujsta ráfen besa. Sán lij slabán suojev gávnna, valla gå báhtjan lij bena, de gávnaj suv. Dánna lij sán ja mánná gått-

Johan Andersen.
Foto: Utlånt av Knut H. Sivertsen

¹ Unnánijs Johan Andersen Kalvás; a birra: Sán lij riegádam Bálagin 17.08.1862. Jådij elujnis Bálágis Alle-Vágij milta ja maajjela Nordlandsdalenij Bájddárin. Árruj Stormoen sijddaj Misværan 1902 jagen.

Hulterslahpa/Hulterhelleren. Foto: Knut H. Sivertsen.

teduvvam, ja vuosedij munji nijbev majna lij gáddám. Manjela gå lij gáddám de lij sunnuv biedjam gálloj slabán ja giergev badjel gámedam. Gállo lij jur gággú árran dálla lij, ja danen luojmmá ja fuojkat gå dálav dahki."

Johan lij de gatjádam jus dal sjávvun gå ietjá bále hæhttú slabán liehket. Dav duodastij dat nuorra næjtso, gå lij oad-tjum ietjas birra subtsatit. Gå dát dáhpá-dus manjenagá subtsastaláduváj, ællim de ålos gudi sihtin slabán idjadit. Ja daj-nas ittijj ájmon aneduvá, muora miess-kin ja slahpa ittijj desti árodahte.

Soames jage dássta ávddála de huoman Bájddár histávrásiebrre mierredij slabáv vas árudahkan áb-dit. Mujsta gatjádin jus bargguj oas-sálastáv, valla ittjiv, dajnas gå dál-la mijá ájgen, le várijn idjadimsajijs galle, ja manen de ráhposajev aj. Valla ábdddí-duváj gájt. Akta barggijs gesi dáv sub-tsasav subtsastiv, lej muvrrim danna gánná árran lij, subtsastij munji árrana vuolen lidjin dávtijt gávnnam ma suv mielas ettjin máhkte divrj dávte liehket. Na duoha le gal, galla ållo le ma várijn li tjiegán.

Tjálle

Knut Harry Sivertsen le riegádam jagen 1941 ja le bihtámsábme Bájd-dáris. Sán le bajássjaddam dan tjáppa várrevákken Tollávákkene (Tollå-dalen), gánná sán álles viesso-májgenis le barggam ja viessum.

Poasstasuvdden Bájddárin le 35 jage barggam, ja aktan Toril áhkáttijin libá smávvabåndorsijdajnisás buohtalak-koj viessum. Væjddom ja bivddem, ja sáme kultuvrav bisodit le Knuta ájgenis oajvveberustibme lehkám. Knuta le pensjonissta, valla le vájm-melis berustiddje sámesiebren Bájddárin. Sán le álgusvaddám girjev: "Det hendte i fjellene" ("Dat várijn dáhpáduváj") mij almmuduváj gál-gádismáno 29. biejee 2009 Misvær. Suv e-poassta le: forsli@c2i.net

Forfatteren

Knut Harry Sivertsen er født i 1941 og er pitesame fra Beiarn. Han er oppvokst i den vakre fjeldalen Tållådal, hvor han har bodd og virket i hele sitt liv. Han har jobbet i 35 år som landpostbud i Beiarn, ved siden av småbruket han og kona Toril drev sammen. Jakt og fangst, samt å ivareta den samiske kulturen har vært Knuts hovedinteresser opp gjennom årene. Knut er nå pensjonist, men er aktivt med i sameforeninga i Beiarn. Han har gitt ut boka "Det hendte i fjellene" som ble lansert 29. oktober 2009 i Misvær. E-post: forsli@c2i.net

Knut Harry Sivertsen: Hulterhelleren

Jeg vil fortelle en historie om Hulterhelleren som jeg har hørt av min far Sigfred og onkel Johan. Hulterhellerens beliggenhet er i Beiarn, nærmere bestemt i Storpåsk (Stuorrabåt'ka) i øvre Tollådal. Landskapet sør gjennom Tollådal har i uminnelige tider vært reinbeiteområder og for eksempel Riebbivagge var og er et viktig kalvingsland. Mine oldeforeldre på farsiden var de første i min slekt som brukte området. De kom fra Sorsele i Sverige i 1860, og i noen gamle nedtegnelser står det at reinflokkene deres var på godt over tre tusen dyr. Flere steder har navn etter nettopp mine oldeforeldre, som for eksempel Saratuva i Nord-Rana, Sarahelleren i Tollådalen og Johan Abrahambratten sør i Tollådalen. Hulterhelleren er en heller som ligger kloss inntil Storpåsbekken, som i sin tid ble gjort beboelig. En vegg av bjørkestranger ble reist opp, og med never og torv uteinpå var den et godt skjul og overnatningsplass for fjellvandrere. Storpåsk og helleren ligger i den naturlige ferdelsveien når bygdefolk skulle til Bjøllåvatnan på fiske. Særlig i Sør-Bjøllåvatn var det svært stor røye, mens den er noe mindre, men i større mengder i Nordre Bjøllåvatn. Her ble det drevet et betydelig høstfiske med garn og båt. Flyttevi for samene går og har gått gjennom skaret. Fiskere som kom fra bygda og skulle til Bjøllåvatnan, tok ofte inn der. Særlig de som hadde lang vei, som kom helt nede fra bygda eller øverst fra Beiardalen.

Etter hvert begynte det å snakkes om at plassen var "urolig". Flere og flere syntes å oppleve merkelige ting i helleren. Helst var det slik at det hørtes ut som noen jamret seg når det ble gjort opp varme på grua, som var i det ene hjørnet. De fleste fjellvandrerne unnlott derfor å overnatte der hvis det ikke var absolutt nødvendig.

Nå hadde det seg slik at "Storlappen", Johan Andersen² fra Stormoen i Misvær, en sein høstkveld kom flyttende med en del av sin reinflokk fra Riebbivagge, slettelandet lengst sør i Tollådal. Reinen skulle han ha i gjerdet på Stormoen. Blant drengene som var med var også min bestefar Sivert (f.1872).

Da de var kommet i nærheten av Storpåsk, var det blitt såpass mørkt at Johan Andersen fant det best å stoppe for natta der. I helleren var det jo ly for regnværet som ellers ville gjort natta utrivelig. Han hadde nok hørt at enkelte snakke om at merkelige ting hadde hendt dem, men la vel ikke særlig vekt på det.

Etter å ha ordnet seg med mat og kaffe, var det bare å legge seg med sekkene under hodet for å få seg noen timers sovn, før flyttinga tok til igjen.

Hvor lenge bestefar Sivert hadde sovet visste han ikke, men han våknet brått av at Johan Andersen satt opp og tilsynelatende snakket med seg selv. Sivert som var pitesame, forstod ikke alt som Johan sa, da han kom fra Ballangen og således snakket den sørligste grenen av nord-samisk, markasamisk-, eller Jukkasjärvi-dialekten. Men så mye forstod han da, at etter hans mening var gammelgubben blitt gal. Etter å ha hørt på ei stund, satte han i å flire, hvorpå Johan snur seg til han med disse ord: "Hoho Sivert, det her er ei alvorssak og ikke nakkå å flir å!".

Bestefar la seg da ned og etter ei tid kommer sovnen. På morgenens etter at karen hadde ordnet seg med mat, sa Johan: "Jeg fikk besøk i natt! Jeg fikk besøk av ei nydelig same jente, kledd i si fine kofte. Hun hadde også et lite barn på armen. Hun fortalte meg at hun var forlovet, men at det også var en annen samegutt som var gal etter henne. Hun hadde reist fra Saratuva i Rana for å komme unna den innpåslitne karen som hun ikke fikk fred for. Hun hadde søkt ly i helleren her, men takket være at karen hadde hund, var hun blitt funnet. Her hadde så hun og barnet blitt drept, og hun viste også fram kniven som u gjerningen var begått med. Etter drapet hadde han lagt dem ned i en sprekk i helleren og velta Stein over. Det var akkurat der som grua var nå, og derfor yrket og jamret hun seg når det ble gjort opp varme."

Johan hadde så spurt henne om det nå ville være stille, hvis han en annen gang måtte bruke helleren. Det bekreftet den unge kvinnen, nå hadde hun fått fortalt sin historie. Ettersom historien ble kjent, ble det til at få ville bruke plassen for å overnatte i. Og med det ble det ikke noe vedlikehold, trevirket råtnet og helleren ble ubeboelig.

Beiarn historielag bestemte seg likevel for noen år siden å restaurere helleren til boplass igjen. Jeg ble spurt om å delta i arbeidet, men takket nei fordi jeg mente at det, i vår tid, er plasser nok å overnatte i fjellet, om man ikke skal bruke en gravplass til dette. Men den ble restaurert likevel. En av arbeiderne som jeg fortalte historien til, hadde murt opp der grua hadde vært, og han fortalte meg at under grua ble det funnet bein som etter hans mening ikke var dyrebein. Ja, i sammenset, det er mye fjellene skjuler.

² Litt historie om Johan Andersen Kalvås. Han var født i Ballangen 17.08.1862. Flyttet med reinflokkene fra Ballangen via Vestvågøy og senere til Nordlandsdalen i Beiarn. Søg seg så ned på Stormoen i Misvær i 1902.

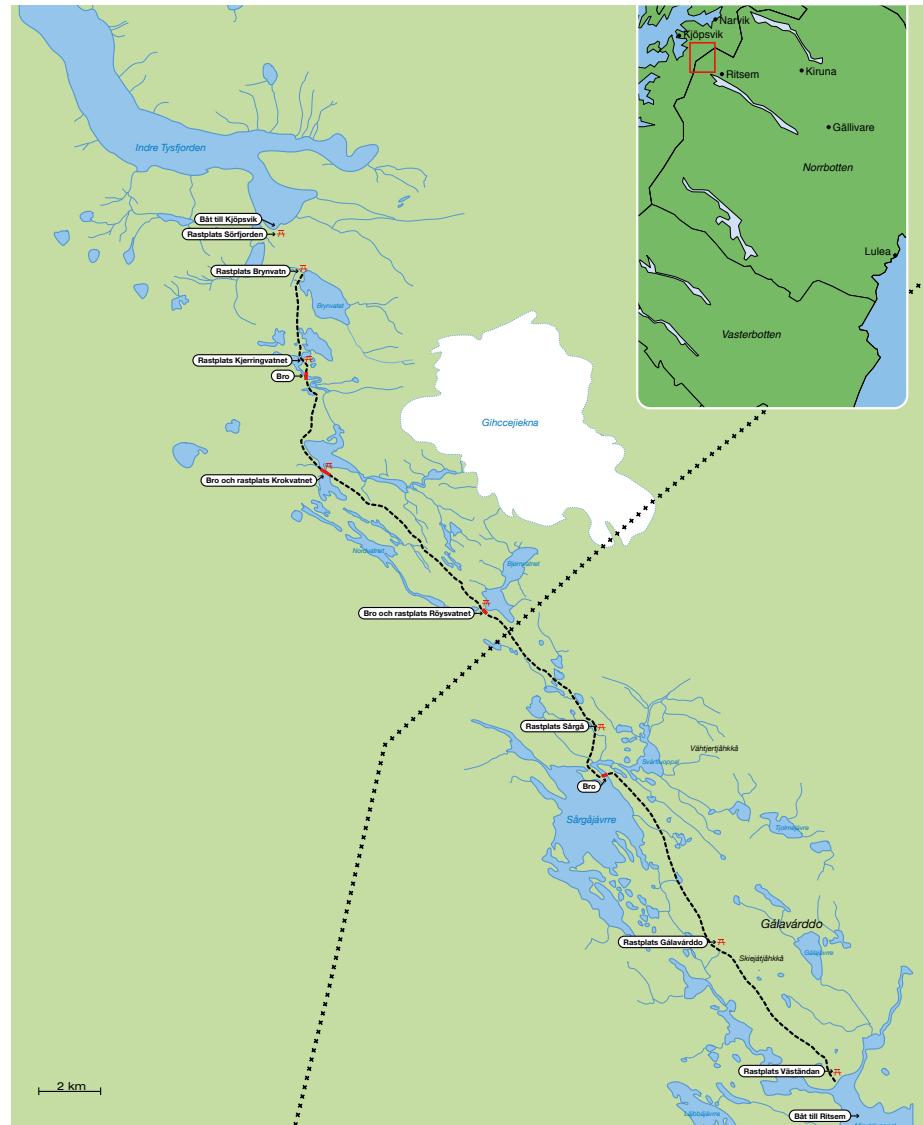
Grenseleden-Rádjebálges-Gränsleden – en vandring i kulturlandskap

I 2002 startet et samarbeidsprosjekt mellom Tysfjord kommune, Gällivare kommun og Sörkaitum sameby. Målet var å lage, eller gjenopprette, en 62 km lang vandringsled fra Sørkjøfjorden på norsk side til Ritsem på svensk side.

KJERSTIN KLÆBOE & STIG ERIKSEN
PROSJEKTETATEN, TYSFJORD KOMMUNE

Leden har fått navnet Grenseleden – Rádjebálges – Gränsleden, som refererer til at ferdelsåren forbinder Sverige og Norge via tradisjonelt samiske bruksområder og Sörkaitum sameby. Prosjektet avsluttes først ved utgangen av 2010, men selve leden er i dag åpen og i bruk. Vandringssleden forbinder to land og tre kulturer, og tilretteleggingen innebærer at flere nå kan få tilgang til det rike natur- og kulturhistoriske landskap som kjenneregner grenseområdene rundt Tysfjord og Gällivare.

I arbeidet med Grenseleden har kulturminner en svært sentral plass. Kulturminner er bl.a. de fotavtrykk mennesker har etterlatt seg som sier noe om hvordan de har levd og virket;

hvilket miljø de skapte rundt seg, hvilke tradisjoner de holdt og hvordan de har samhandlet med andre. Selv om vi hele tiden skaper nye, eller vedlikeholder gamle kulturminner, kan kulturminnene beskrives som *ikke-fornybare ressurser*. Viktig kunnskap om oss selv og vår historie kan gå tapt dersom vi ikke aktivt bevarer vår kulturarv og holder den levende. Enten det dreier seg om bygninger, landskapstrekk eller gjenstander, så forteller kulturminnene noe om hvem vi er og den utviklingen vi har vært en del av. Alt kan ikke bevares, og bør heller ikke bevares. Målet må være å finne frem til en balanse der vi tar vare på det som vi kan lære noe av i fremtiden.

Vandringsleden er med sin historie et kulturminne i seg selv, og det landskap som følger den er et kulturlandskap, der mennesker har levd og virket og etterlatt avtrykk som forteller om deres levemåter, tradisjoner og tro. I forbindelse med utviklingen av Grenseleden som besøksmål, både for turister og lokalbefolkingen, har denne kulturarven i hovedsak to funksjoner. For det første, gjennom å vise til de kultur- og naturskatter landskapet langs leden har å by på, forsøker vi å vekke interesse for friluftslivaktiviteter i området. Gjennom tilgjengeliggjøring av kulturminner forsøker vi dessuten også å bevare noe av den kunnskap som er lagret i dette miljøet. Vi arbeider med å dokumentere ledens historie, de spor etter mennesker vi fortsatt kan se, og den kunnskap som finnes hos og om de som har levd her.

Rádjebálges er merket med samiske farger. Foto: Mikael Johansson.

Rádjebálges er en vandring gjennom natur, kultur og historie. Foto: Karl-Gustav Karlsen.

Leden mellom Áhkájávrre og Sørfjorden går langt tilbake, og har blant annet vært brukt som handels- og næringsvei, samt som flyktninggrute under andre verdenskrig.

Grensetraktene mellom Tysfjord og Gällivare har vært, og er fremdeles, først og fremst et samisk bruksområde. Vandringssleden går gjennom landskap der stedsnavn, vegetasjon og dyreliv, samt rester etter boplasser, reingjerder, melkeplasser og offersteder, vitner om samisk virksomhet og ferdsel. Vi vet ikke hvor langt tilbake i tid området har vært brukt, men det er registrert tufter og mindre fangstgropssystem for villrein i traktene mellom Vájssáloukta og Hellemobotn som er datert til rundt 700 e.Kr.

Under følger et lite utvalg av de ulike kulturminner som er å finne langs Grenseleden.

Melkeplasser

Grenseleden går gjennom områder som tradisjonelt har vært brukt av Sørkaitum sameby som sommerbeite for rein. Her slo samebyens sjødder seg ned under sommerhalvåret for å holde oppsyn med, og melke, den beitende reinen. Landskapet bærer fortsatt preg av å ha vært brukt som beitemark, og midt i vegetasjonsteppet dukker det ofte opp små flekker som er spesielt gressrike og grønne. Dette er spor etter gamle melkeplasser. Sørkaitumsamene var tidligere kjent for å praktisere en hyperintensiv form for reindrift der en dro nytte av reinen som melkedyr på

Reinmerking etter Rádjebálges. Foto: Mikael Johansson.

en svært systematisk måte. Reinen ble hentet inn fra beite for å melkes både morgen og kveld.

Etter at et område var utbeitet fortsatte sjøddene til nye områder, og slik fortsatte de hele sommeren. Forutsetningen for denne reindriftsformen var et svært nært samspill mellom rein, menneske og landskap. Dyr og menneske levde tett inntil hverandre i et terreng som de kjente og forstod, og som lå til rette for både boplasser og beite; med tilgang til vann, brensel og spiselige vekster.

Små sjødder med lite rein kunne om sommeren flytte helt ut til de norske fjordene. Dette la til rette for muligheten å bedrive tilleggsnæringer i form av fiske, arbeide hos bøndene,

samt handel med egenproduserte varer. Reinmelk og reinmelksprodukter ble både brukt i det daglige kostholdet og som handelsvarer. Til Tysfjord kom reindriftsnomadene med melkeprodukter og reinskinn, samt klær og fottøy av reinskinn. Med dette byttet de til seg mel, salt, kaffe, tran og andre nødvendige produkter.

Andersgjerdet

I nærheten av melkeplassene finner vi ofte rester etter teltboplasser, gjerne i form av et rundt eller rektangulært ildsted i stein, og små steinmurte jordkjellere og depot. Enkelte steder finner vi dessuten sperregjerder i stein.

Mosken reppi (Riehppe) og Sørfjordjuvet er to bratte, dype fjelljuv som skjærer seg inn fra Mannfjord og Sørfjordbotn. Juvkantene skiller av en 700 meter bred fjellrygg. Det er denne smale fjellpassasjen som forbinder Sørfjordfjellet med Nestindhalvøya. Her går reinens naturlige trekkvei, og dette forholdet har man visst å utnytte fra de tidligste former for tamreindrift. Med en utrolig arbeidsinnsats har et system av steingjerder blitt oppført for å kontrollere reinens vandring til og fra Nestindhalvøya.

I områdene nær steingjerdet finner vi svært frodige beiteområder hvor den spesielle og intensive melkereindriften ble bedrevet. Også senere former for reindrift har hatt god nytte av steingjerdet. Anlegget slynger seg mellom knauser og sletter på en fantasifull måte; reparert og bygget på gjennom generasjoner. Gjerdet består av flere deler og har en lengde på rundt 1000 meter.

Alderden på anlegget er vanskelig å anslå, men i følge Johan Albert Kalstad, som har dokumentert mye av historien i området tilknyttet Grenseleden, ble det først bygget av de gamle Kaitum-slektene. Navnet *Andersgjerdan* kan muligvis knyttes til Anders Skalltje og hans bruk av området. En annen som skal ha vedlikeholdt gjerdet under sin tamreindrift er Anders Amundsen Koltik (1835 – 1917). Den siste som brukte steingjerdet i reindriften var Mathias Nilsen Tjikkum fra Grunnfjordbotn. Hans rein beitet her om sommeren frem til 1947.

Det er nødvendig med ytterligere dokumentasjonsarbeid for nærmere å

Andersgjerdet. Foto: Karl-Gustav Karlsen.

293 riksøyser er plassert på strekningen som i dag utgjør skillet mellom Norge og Sverige. Foto: Unni Skoglund

kunne fastslå steingjerdets og boplassens historie, men det utgjør et spennende kulturminne som viser hvordan mennesker i lang tid brukte og levde i området langs Grenseleden.

Riksøyserens historie

På bakgrunn av fredsslutningen mellom Danmark-Norge og Sverige i 1720 ble det bestemt at hele grensen mellom Norge og Sverige skulle gås opp. Det rådde tvist om visse områder, og disse

måtte undersøkes og diskuteres. På bakgrunn av dette arbeidet, som tok flere år, ble grensen mellom Norge og Sverige fastsatt og regulert i grensetraktaten av 21. September/2. Oktober 1751, den såkalte Strømstadtraktaten (dobbel datering skyldes bruk av ulike kalendere). Danmark tok i bruk den Gregorianske kalender fra år 1700, mens Sverige benyttet den Julianske frem til 1753. Etter denne endelige overenskommelsen begynte selve merkingen, som skulle vise seg å ta 15 år å utføre. Grovarbeidet ble gjort av soldater, bønder, drenger og lokalbefolkning. Da grensemerkingen var klar sto det oppført hele 293 riksøyser på den strekning som i dag utgjør skillet mellom Norge og Sverige. Der Grenseleden fører de to nasjonene sammen står riksøys 251. I artikkel 7 i Strømstadtraktaten står det at straff for endring av grenseforløpet, ødelegging av grenserøyser m.m. blir straffet med henging på stedet.

Amundgammen

For å avklare rettssituasjonen for samene som bodde i grensetraktene og benyttet seg av området til reindrift, ble det utarbeidet et tillegg til grensetraktaten, kalt Lappekodicillen. Denne skulle avklare samenes rett til ferdsel over landegrensene med sine reinflokker. I og med unionsoppløsningen i 1905 og reinbeitekonvensjonen av 1919 ble imidlertid samenes bruk av de tradisjonelle beiteområdene i Norge begrenset. For Sør-

kaitumsamene innebar dette at kun et mindre beiteområde fra grensen, langs Grenseleden, og frem til Dáppájavre ble tillatt brukt en kort tid på sommeren. Det ble ansatt "lappeoppsynsmenn" som med utgangspunkt i reinbeitekonvensjonen skulle se til at reglene for beite ble overholdt.

I 1924 ble Amund Andersen Koltik (1863 – 1936) ansatt av lappefogden i Nordland som lappeoppsynsmann for grensestrekningen Grunnfjord – Efjord. Koltik var av kaitumsamisk slekt, og hans foreldre hadde slått seg ned som fastboende i Lávrra i Mannfjorden. I 1934 søkte Amund lappefogden om midler til å bygge en oppsynsgammme mellom Rijddabárre og Dáppájavre, like ved Grenseleden. Lappefogden bevilget 75 kroner til dette formålet, men Amund skrev tilbake til fogden at dette ikke ville dekke utgiftene. Med materialkostnader, frakt og arbeid kom den totale kostnaden opp i ikke mindre enn 97 kroner. Amund kunne imidlertid garantere for at gammen ville holde i minst 30 år¹, og at det derfor var en lønnsom investering. Restene av gammen er fortsatt synlige.

Leden i krigstid

Tysfjord ble mye brukt som flyktning ruta under krigsårene. Selv om størstedelen av trafikken gikk over fjellet fra Hellemofjorden og Grunnfjord, ble også Sørfjord, og den sti som i dag er

¹ Tysfjord Lokalhistorielag, Årbok for Tysfjord årgang 26, 2008, s. 69 -70, Samt Johan Albert Kalstad, Naturguide for vandringen fra Sørfjorden til Áhkájávrre, 2003.

Grenseleden, benyttet. Det finnes fortsatt spor etter tyskernes nærvær i grensetraktene under krigen. Langs leden finner vi blant annet rester etter tyske grensepster og gjenstander som tyske soldater har etterlatt.

I Den norske turistforenings årbok fra 1951 har Theodor Broch, ordfører i Narvik fra 1934 til 1946, beskrevet sin flukt fra Norge til Sverige via Sørfjorden og Áhkájávrre.

Broch skriver: "Som ordfører i Narvik fikk jeg forholdsvis tidlig vanskeligheter med tyskerne og måtte trekke meg tilbake". Han ble første gang arrestert for brudd på § 36 i den tyske krigslov; "sabotasje av viktige kommunikasjonsforbindelser". Dette var et lovbrudd som skulle straffes med døden. Tiltalen ble imidlertid frafalt, men 15. Juni 1940 ble Broch igjen arrestert, da i Harstad for spionasje. Han klarte imidlertid å rømme, og med sin kone Ellen og datteren Siri kom han seg til Tysfjord med båt.

Båten la til et stykke utenfor Kjøpsvik, slik at Broch usett kunne ta seg inn på egen hånd og kontakte distriktslege Sandberg i doktorgården. Denne kunne fortelle at Broch var etterlyst, og at lensmannen hadde fått ordre om å arrestere ham.

Det hadde nettopp kommet en tysk avdeling til Hellembotn og det ble derfor bestemt at doktorbåten skulle føre den lille familien inn til Sørfjorden. Distriktslegen ville hjelpe til med å finne noen der som kunne løse dem over fjellet til Sverige.

Broch skriver at losen het Leif, men i følge lokale kilder var det Ole Olsen

Spor etter Tyskernes nærvær under krigen. Foto: Karl-Gustav Karlsen.

Langs leden finnes det blant annet tyske grensepster. Foto: Per Eric Kuoljok.

som til slutt hjalp ham over fjellet. Det ble bare de to som gikk. Ellen og Siri skulle bli igjen hos distriktslege Sandberg. De anså at turen ville være for krevende på våren når elvene var så strie, og flere steder ville en være nødt til å vade over.

Det var en fin og klar kveld, men den første stigningen var bratt, og Broch var temmelig trett. Innimellom tok de korte pauser hvor de kokte kaffe og gjorde opp bål ved hjelp av dvergbjørk og lyng. Vel over på svensk side av grensen fulgte de vassdragene nedover, men stien forsvant i myrlandskapet, og de ble nødt til å ta store omveier for å finne de rette stedene å vade over der det var nødvendig.

Etter to dagers vandring kom de ned til Áhkájávrre, der de ble tatt hånd om av det Broch beskriver som "ordentlige reinlapper med telt og svære hjorder. Små, blide lappunger drysset nedover bakken da vi nærmet oss leiren".

Fra Sverige dro Broch videre til Moskva og derfra til Vladivostok med den transsibirske jernbanen. Herfra fortsatte han til USA, hvor han ble gjenforent med familien, og arbeidet med å mobilisere norsk-amerikanere til å delta i kampen mot okkupasjonsmakten.

Kraftverkslandskapet som kulturminne

Grenseleden både begynner og slutter i kraftverkslandskap. Det moderne samfunn er bygd opp rundt tilgangen til kraft og de tekniske framskritt denne besørger. Svensk og norsk vannkraft

Utbyggingen i området har forårsaket ugjenkallelige inngrep i naturen som fullstendig har omskapt landskapet og endret de økologiske forutsetningene for både mennesker, dyr og flora.
Foto: Per Eric Kuoljok

har vært avgjørende for byggingen av velferdssamfunnet, og en forutsetning for vår industri og materielle velstand. Vannkraftsutbyggingen i Nord-Sverige har lagt grunnlaget for gruvenæringernes fremgang på verdensmarkedet, og dermed også for samfunnene som har vokst frem rundt gruvene. Tilgangen til elektrisitet har vært nødvendig både for moderniseringen av gruvedriften, og for transportering av den malm som hentes ut.

I og med kraftverket i Sørkjorden som ble bygget 1920 for å forsyne Nordland Portland Cementfabrikk i Kjøpsvik med strøm, fikk Tysfjord elektrisitet til og med før hovedstaden.

Det er utrolige mengder kraft som produseres i dette området. Vattenfalls vannkraftverk på svensk side produserer mellom 10 000 og 15 000 GWh (gigawattimer) i året. Kraftverket i Sørkjorden produserer rundt 300 GWh. Til sammenligning ble Elkems kraftverk i Sørfold solgt for 4,3 milliarder. Deres produksjon lå på omtrent 1700 GWh. Med dette salget som målestokk ligger Vattenfalls verdier i vassdragene langs Grenseleden på rundt 60 milliarder kroner. I tillegg til vannkraften bedrives også ulike typer næringsvirksomhet tilknyttet mineralutvinning i området.

Videre planlegges det en vindmøllepark på Sørkjordfjellet, der Grenseleden går. Hvor mange vindmøller det er snakk om å installere er ikke avgjort, men Nordkraft vind AS forventer et årlig utbytte på ca. 250 GWh fra parken. En konsekvensutredning skal imidlertid gjennomføres før det kan tas

Sørkjorden. Foto: Mikael Johansson.

endelig stilling til bygging. Det må blant annet utredes hvordan parkens plassering vil ligge i forhold til kulturminner i området, samt hvilken påvirkning et slikt inngrep vil ha i forhold til naturen generelt, og natur- og kulturbasert turismevirksomhet i området.

Den tydelige sammenhengen mellom tilgangen til strøm og materielle

fremskritt har gjort at det lenge ikke ble stilt særlige spørsmålstegn ved eventuelle konsekvenser av kraftutvinningen. Men utbyggingen i området har forårsaket ugrenkallelige inngrep i naturen som fullstendig har omskapt landskapet og endret de økologiske forutsetningene for både mennesker, dyr og flora. Marker som har

vært nyttet av den samiske befolknigen har gang på gang blitt satt under vann, og skapt store problemer for reinnæringen. Det som i dag kalles Suorvamagasinet er en kraftverksdam som ligger på sørsiden av Ákhájávrre i Sverige. Da dette kraftverket ble bygd, ble området som til da hadde bestått av flere mindre vann og mange kvadratkilometer reinbeitesland, vassdrag, myrområder, fjellbjørkskog og deltaområder, forvandlet til et stort reguleringsmagasin. Ákhájávrres vannnivå kan reguleres med hele 30 meter.

Resultatet av reguleringen har vist seg å være kraftig erosjon og nakne klipper. Da dammen skulle bygges inni gikk området i Stora Sjöfallets nasjonalpark. Nasjonalparken ble døpt etter fossen med samme navn, Stora Sjöfallet, som en gang ble ansett for å være en av Europas mest storløftede og praktfulle fosser. Stora Sjöfallet var hovedårsaken til at området fikk nasjonalparkstatus. Dette ble imidlertid oversett få år senere da en bestemte seg for å demme opp området, noe som innebar at den fredete sonen som var interessant for kraftutbyggingen helt enkelt ble tatt ut av nasjonalparken. I dag går det derfor et belte gjennom parken som ikke er vernet eller har nasjonalparkstatus, og den en gang så storløftede fossen er tørrlagt.

Kraftverkslandskapet står i sterke kontrast til den øvrige vandringsopplevelsen langs Grenseleden. Men dette er et viktig kulturminne.

Historien gir oss forståelse for de behov og den virkelighet som preget den tid da avgjørelsen om utbygging

ble tatt. Vi kan se tilbake og betrakte de konsekvenser utbyggingen fikk, og vi kan mene noe om hvordan en burde eller kunne ha handlet annerledes. Men det viktigste er det vi tar med oss for framtiden: Hva lærer dette oss om hvilke naturhensyn vi må ta, og hvordan kan vi gjøre ting annerledes? Kunnskapen om miljøkonsekvensene av kraftproduksjonen er en fasit. Å stå med denne i hånd gir oss et større ansvar for å styre utviklingen i en retning som er bærekraftig for så vel natur som kultur.

Levendegjøring av kulturminner

Kultur er i grunnen noe levende, og *kulturminner* handler følgelig om noe som har vært levende. Men i vernet av kulturarven handler det ikke bare om et vedlikehold av våre minner, om vår hukommelse. Det handler like mye om levendegjøring. Om det å finne tråden som knytter sammen fortid, nåtid og fremtid, og om å bruke den kunnskap vi finner i det som har vært levd.

Grenseleden – Rádjebálges – Gränsleden er en vandring gjennom natur, kultur og historie. Vi ønsker å formidle noe av den kunnskap som finnes lagret i området, og med det øke kvaliteten på vandringsopplevelsen. Vår forhåpning er at dette i sin tur vil bidra til kunnskapsgenerering og bevisstgjøring i forhold til nødvendigheten av å oppnå en bærekraftig balanse mellom natur og kultur.

Tjálle

Kjerstin Klæboe le virggádam prosjektahaldadusán Divtasvuona suohkanin. Sujna le Bachelor Ríkjagasskasasj sirddimij & etnikalasj aktijuodaj fágan (IMER) duodden le sujna sosialantropologija gasskafáhka.

Suv e-poassta le: kjerstin.klaeboe@tysfjord.kommune.no

Stig Eriksen le lähkám virggádam prosjektajádediddjen Divtasvuona suohkanin jage 1998 rájes.

Suv e-poassta le: stig.eriksen@tysfjord.kommune.no

Forfatter

Kjerstin Klæboe er ansatt ved prosjektadministrasjonen i Tysfjord kommune. Hun har en Bachelor i faget Internasjonal migrasjon & etniske relasjoner (IMER), i tillegg til mellomfag i sosialantropologi.

E-post: kjerstin.klaeboe@tysfjord.kommune.no

Stig Eriksen har vært ansatt som prosjektleder i Tysfjord kommune siden 1998.

E-post: stig.eriksen@tysfjord.kommune.no

Klæboe & Eriksen:

Tjoahkkájgæsos Rádjebálggá birra

Jagen 2002 álgij barggo áðástuhttet boares bálggáv mij le Gievsfierda Divtasvuonan ja Rihtsema gaskav Jielleváre suohkanin. Bálges líj dálutjis lähkám oases- ja æladusbálges, valla anedum le aj báhtarimbálggán nuppe værálldadoaro áige.

Namma Grenseleden-Rádjebálges galggá vuosedit dát tjadná aktij Vuonav ja Svierigav badjel árbbedábálasj sáme duobddága ja Unna-Tjerutja tjero badjel. Sij gudi li bálggáv adnám, ja gudi li viessum ja barggam rádjáguovlojin, le guodám luottajt ma vuosedit viessomtjerdajt, árbbedábjjt ja áskov. Kulturmujtojs le galle, ja da li árvulasj diehtogálldon. Bálges manná duobddágijt gánná bájkkenamá, sjatto ja luoltaga (ielle), árromsadje bátsadusá, ællogárde, báhtjemsaje ja værrodimssaje li, subtsasti sáme æladusás ja bargojs ja mannulagájs. Bátsadisá li aj tyska váksjomsajis ja doarrovædtsagijs. Duodden le ríkkatsiehkim nr 251 ja elfábmoduobddága ájnás kulturmujto.

Gå galggá Rádjebálggáv ávdedit guossimmáhkken, gæhttjal Divtasvuona suohkan luonndoilellem berustimev dán guovlluj báktet. Kulturmujtojt sadjihij buktema baktu gæhttjaluvvá aj bisodit dajt diedoijt ma li vuorkkán dán bájen. Suohkan barggá bálggá histåvrå dokumenterit, ja dav buoredit, ierit ietján mierkkima ja idjadimsajij baktu. Duodden gávnmu unma girjásj állo diedoij bálggá sjattoj, divrij ja histåvrå birra.

Litteratur og kilder

- Berg, Svein & Skogvold, John G., 2008: Amundgammen på Sørfjordfjellet. Årbok for Tysfjord årgang 26, Tysfjord Lokalhistorielag
- Broch, Theodor, 1951: *På flukt gjennom eventyrland*, i Den norske turistforenings årbok 1951. Grøndahl & Sons Boktrykkeri.
- Broch, Theodor, 1946: *Fjellene venter*. Gyldendal norsk forlag
- Kalstad, Johan Albert, 2005: *Naturguide för vandringen från Sørjorden till Álkájávrre*.
- Kalstad, Johan Albert, 1976: *Sørjordvassdragene i Tysfjord – samisk bosetning og ressursutnyttelse*. Tromsø: rapport fra Samisk-ethnografisk avd. Tromsø Museum.
- Koltik, Amund Andersen, dagbok 1925 – 1935 (avskr. Nordland Lappfogedktr. Dagbok (1925 – 35) Hjälpeopsynsmannen i Tysfjord). Kopi fra Tromsø Museum, fagenhet for Samisk Etnografi
- Kuoljok, Ingar Nikolaisen, 2005: *Lulesamisk reindrift og landrettigheter*, artikkel.
- Nordkraft vind, 2009: Sørfjord vindpark – melding med forslag til utredningsprogram

Öberg, Thomas, 2005: *Naturguide för vandringen från Sørjorden till Álkájávrre*

Andre kilder/Internettkilder

Stortingsmelding nr. 16 (2004 - 2005), Leve med kulturminner: <http://www.regjeringen.no/nb/dep/med/dok/regpubl/stmeld/20042005/stmeld-nr-16-2004-2005-1.html?id=406292>

Arkivverket, Samisk arkiv, 2009: Rettsdokumenter, Norge 1755-1997: <http://www.arkivverket.no/samisk/rettsarkiv/norge.html>

Vassdal, Trond O., 2008: Historisk sammendrag vedrørende riksgrensa Norge – Sverige: <http://www.statkart.no/?module=Files;action=File.getFile;ID=34272>

Miljøstatus i Norge, 2009: Kulturminner. Riksantikvaren (29.05.09): <http://www.miljostatus.no/tema/Kulturminner/>

Salg av kraftverk, 2009: Selger kraftverk sørover, artikkel Saltenposten 05.10.09: <http://www.saltenposten.no/anmeldelser/article297718.ece>

Nåjden i Bassevárre

Denne artikkelen fokuserer på Bassevárre (948 moh) på Tjeldøya (Diellda) i nordre Nordland¹. Bassevárre er samisk og oversatt til norsk blir det Helligtinden, som står på de fleste kart. Hvert år rundt St. hans er snøen smeltet så mye at det framkommer en stor figur av en nåjde med tromme og hammer i østveggen på Bassevárre. Bassevárre er et av mange samiske hellige fjell i det samiske bosettingsområdet fra sør i Norge og Sverige til nordøst på Kola. I sør-samisk område kalles hellige fjell saajve varie, mens i nord er betegnelser som bassi, haldi og álda vanlige, enten som hele eller deler av navnet. Også Sieide og Noaidon finner vi som navn på fjell i Troms. De færreste av disse fjellene har i dag et norsk navn som betegner dem som hellige.

MARIT MYRVOLL

Hun dro slik hun var blitt fortalt, opp til elva i dalen. Da hun hadde krysset den, ventet det en reinokse på henne. Hun spurte hva hun kunne gjøre for den, og fikk til svar at hun skulle sette seg på ryggen. Reinoksen begynte å løpe, og hun bøyde seg framover og holdt godt tak i ragget. Gjennom dalen, og oppover mot den nærmeste fjellaksla bar det. Reinoksen løp og løp og da så hun at de var på vei vestover i et forferdelig vanskelig terren, men det så ikke ut til å bry dyret. Oksen stanset ved foten av fjellet, og de løftet hodet samtidig begge to. Hun gled ned fra ryggen og så den mektige østsida til Bassevárre – med nåjden som hevet tromme og hammer – ruve over seg. Før hun fikk gjort noe mer, våknet hun.

Hun tenkte flere år senere at hun skulle ha fortalt drømmen til bestefaren. Han ville ha stilt de riktige spørsmålene og forklart hva drømmen betydde. Kanskje ville han ha sagt: Var du redd for at reinen skulle trø feil? Nei, jeg stolte på den, ville hun ha svart, og beste-

Bassevárre. Foto: Marit Myrvoll.

faren ville fortsatt: Fint, sorg for at du har venner du kan stole på! De vil hjelpe deg når Han sjøl har oppgaver til deg, og til det trenger du både støtte fra andre og eget mot. Slik ville bestefaren ordlagt seg, trodde hun. Opplevelsen i drømmen glemmer hun aldri. Hver midtsommer søker blikket til Bassevárres øst-side og figuren av näjden som hilser hele verden med sin tromme og hammer.

Innledningsfortellingen er fra vår egen tid. Mange elementer fra førkrissten tid gjenfinnes som tradisjonsforestillinger i dag og som folk forholder seg til på ulikt vis. Slik blir fortidens tro knyttet sammen med dagens forestillinger som en del av vår felles fortid og kulturarv. Et enkelt bilde på et religionsskifte kan være at selv om vi kjøper nye møbler, så kaster vi ikke ut alle de gamle. Med andre ord, det er mange forestillinger og praksiser som ennå kan ha stor betydning for folk.

Artikkelen vil belyse ulike aspekter ved det som kan ha vært trosforestillinger og religiøs praksis i tilknytning til Bassevárre. Det eneste skriftlige materialet som jeg har funnet om fjellet, er stedsnavnet. Jeg har derfor valgt en flerfaglig metodisk tilnærming til emnet hvor både skriftlige og muntlige kilder, samt kulturminneregistreringer blir benyttet.

Av rundt 10 samiske hellige fjell i Sør-Troms og Nordre Nordland (Manker 1957, Qvigstad 1926, Qvigstad 1932), er det bare Bassevárre som har fått et tilsvarende navn i norsk språkdrakt. At Bassevárre har det samme navnet på norsk som på samisk, kan tyde på hvor hellig det må ha vært for folk i regionen siden ikke en gang et generelt språkskifte

Nájden viser seg i Bassevárre i slutten av juni. Foto: Marit Myrvoll.

fra samisk til norsk har endret navneinnholdet. Et annet forhold som sannsynliggjør at det er et samisk hellig fjell, er figuren av näjden² som viser seg i fjellsida mot øst hvert år ved midtsommer. Da er snøsmeltinga kommet så langt at den snøen som ligger igjen i fjellsida, danner en figur som kan minne om en person med tromme og hammer i hver hånd. Denne figuren kjenner vi igjen fra samiske religiøse gjenstander. Näjden er for eksempel avbildet med tromme og hammer i hver hånd på bevarte trommer.

Det er ikke bare i det samiske bosettingsområdet at vi finner hellige fjell. De kjenner vi fra hele verden. Selv om religion og religiøs virkelighetsforståelse og praksis er forskjellig, er det likevel sammenfallende forestillinger om at et sted som er hellig, er forskjellig fra det omkringliggende landskapet. Her må mennesket overholde strenge regler for atferd og

adlyde tabuer som knyttes til stedet. Noen av verdens hellige fjell er: *Uluru* i Australia; *Kailash* i Tibet, Asia; *Olympen* i Hellas, Europa; *Sinai* i Egypt, Midt-Østen og *Mount Kenya* i Kenya, Afrika.

Samisk samfunn og næring i fortid og nåtid

Bjørnegrava som er funnet i Kjærjfjorden på Tjeldøya er svært gammel. Den er den eldste bjørnegrava som hittil er datert i Skandinavia (220-325 e. Kr) (Myrstad 1996:47). Det er også et av de eldste daterte funn etter folk på Tjeldøya. Fordi bjørnegraver her nord kun er kjent fra samisk kultur og religiøs praksis, er det sannsynlig at grava vitner om en samisk befolkning som oppholdt seg delvis eller hele året på Tjeldøya (Myrstad 1996a:75).

Fortellingen om Sigurd Slembe og hans 20 menn som i 1138-1139 overvintret i Tjeldsund/Hinnøya-området, handler også om samer. Samene bygde to skip til Sigurd, så store at det rodde 12 mann på hver side. I tillegg gjengir sagateksten at Sigurd laget et kvad som begynner slik: "Godt det var i gammen [...]", noe som i følge Nielssen (1990:163) kan tyde på at det ikke kun var i ei hule Sigurd og mennene hans oppholdt seg i løpet av overvintringen. Følget kan også ha bodd i gammer med samer som vertsfolk.

Manglende registrering med hensyn til etnisitet i skattelister og manntall kan ha bidratt til at kunnskapen ikke er stor

når det gjelder samer på Tjeldøya opp gjennom tida. Det kan heller ikke ute lukkes at den samiske befolkningen har vært i fåtall på øya. Nielssen (1990:346) nevner at det i 1697 ble født ei datter av samene Mari Amundsdatter og Aschild Aschildsen som på det tidspunktet trølig hadde en reinflokk i Kjærfjorden. Og fra manntallet i 1701 nevner Nielssen samiske tjenestefolk/fosterdrenger på Myklebostad. I følge Nielssen (1990:347) kan man gjennom hele 1600-tallet følge en sjøsamisk minoritet i de skriftlige kildene, en minoritet som sannsynligvis også har vært tilstede på 1500-tallet selv om dokumentasjonen mangler i denne fasen. Senere er det reindriftssamer som dominerer i kildene. I manntallet innbereftet til Major Peter Schnitler og gjengitt i hans protokoller fra 1742 til 1745 (Qvigstad og Wiklund 1929) er ingen samer bosatt på Tjeldøy. Fra 1800-tallet har vi folketellingene som også kategoriserte folk etter etnisitet. Evjen (2007) visualiserer ved hjelp av kart hvor stor prosentandel og i hvilke tellekretser det var bosatt samer fra Troms og sørover. Folketellingen i 1875 viser at i Tjeldsund oppga 0,4 % av befolkningen at de var samer. I 1930 er tallet 0,8 % eller 13 personer av et innbyggertall på 1711. Interessant er det å merke seg at den samiske befolkningen er manntallsført på Hol i 1875, på Tjeldnes/Kjær i 1930 og for øvrig i Kongsvik.

Manntallsføringen av samer i 1875 er mest sannsynlig familien til Brita Andersdtr. Nutti (1819 – 1899) og Olof Nilsson Sarri (1830 – 1900). De hadde fem barn, var reindriftssamer og bygde sine gammer på Trollfjellaksla i 1870-

årene (Jensen 1993, Ryland 1993). Samene som er oppført i folketellingen i 1930 vest på Tjeldøya, kan ha vært familiene til Susanna Andersdtr. Inga (1859 -) og Anders Nilsen Huva (1867 - 1961). De drev reindrift i Tjeldsund siden før århundreskiftet og langt inn på 1900-tallet. Susanna Andersdtr. Inga var datter av Anders Nilsen Inga og familien hadde i hennes barndom også hatt reinfloken på Tjeldøya (Ursin 2002). Hun ble gift med Anders Nilsen Huva som ble viden kjent, ikke bare for sin dyktighet innen reindrift, men også som tradisjonell helbreder. De fikk tre barn, og etterkommerne deres driver også i dag med rein både på Hinnøya og Tjeldøya. I dag er det Susanna Ingas og Anders Huvas oldebarn – som også heter Anders Huva – som har rein på Tjeldøya.

Reindriftshistoria på Tjeldøya er levende hos dagens næringsutøvere, og det er en dyp respekt for tidligere tiders reindriftsutøvere. Det ble fortalt at på begynnelsen av 1800-tallet var det mye rovdyr på Tjeldøya og i en periode var det derfor vanskelig å ha rein der. Etter at rovdyrplagen hadde gitt seg ble beitene på øya igjen benyttet, og det har vært drevet reindrift kontinuerlig fra da av. På 1800-tallet (og tidligere århundrer) var det nok intensiv drift med melking av simlene.

Kulturminner

Søk i den nasjonale kulturminnedatabasen (Askeladden) viser at det pr. mai 2009, er ca. 50 kulturminneregistreringer på Tjeldøya. Bare fem av disse

er samiske kulturminner, oppført som over 100 år gamle. Kulturminneloven fra 1979 sier at alle samiske kulturminner eldre enn 100 år er automatisk fredet, og dette gjelder også for disse fem kulturminnene. Tre av de automatisk fredete samiske kulturminnene er lokalisert helt vest på Tjeldøya. Det er tre sirkulære offerringer av stein (Askeladden id.nr 127733). Befolkningen kjente til de registrerte steinringene før krigen, og kulturminnene er datert til vikingtid eller middelalder. Informanter (i Askeladden) har fortalt at det var forbundet med frykt å nærmee seg dette stedet. De to siste registreringene er i området Reingjerdan sørøst for Bassevárre (Askeladden id. nr 127589 og id.nr 127590). Dette er et stedsnavn som viser til ei reindriftssamisk næringstilpasning. Ingen av personene som driver med reindrift på Tjeldøya i dag, visste hvem som kunne ha benyttet området tidligere. Bruken ligger dermed så langt tilbake i tid at man kan anta at det var en intensiv reindrift med små flokker hvor simlene etter kalvingen ble melket daglig. Det ble også fortalt om et gammelt melkegjerde ved innerenden av Jovatn, og som sannsynligvis også har blitt brukt i ei tid med intensiv reindriftstilpasning.

Gammeluftene etter Brita Andersdtr. Nutti og Olof Nilsson Sarri ved Svartvatn ble nevnt av flere, enten de selv hadde sett dem eller ikke. En påpekte også at paret hadde hatt gammer ved Vargenes. Av næringskonstruksjoner fra en mer fjern fortid ble det fortalt om flere steingjerder; et

mulig gjerdeanlegg mellom Sandvatnet og Stokkåsen, mens et annet anlegg ligger på fjellryggen ved Lappelva. Verken melkegjerdene, gammetuftene eller steingjerdene er registrert i den nasjonale kulturminnedatabasen.

Stedsnavn

Stedsnavn kan ofte fortelle om samisk bosetting. Samiske stedsnavn som er i bruk, eller som (fremdeles) er oppført på kart, er en pålitelig kilde til at det er eller har vært samiske brukere i området. Andre stedsnavn som kan vise til samisk bosetting, næring eller religiøs praksis, er norskspråklige stedsnavn, og da spesielt med sammensetningen finn- og lapp- (for eksempel Finnelva, Lappskaret). Også navnesammensetninger med rein- og gamme- kan vise til samisk bruk og bosetting (Reinvatn, Gammtufta) (Nielssen 2008). Stedsnavn med sammensetningen finn- og lapp- er navn som andre har satt på samer, ingen av disse navnene har opphav i samisk språk. 'Fenni' ble brukt som betegnelse på samer så tidlig som i år 98 e.Kr. av den romerske historieskriveren Tacitus (Myrvoll 1999). Nielssen sier at "den norrøne sagalitteraturen er ganske entydig i bruken av betegnelsen 'finn' om samer. Begrepet går også igjen i de tidlige norske skattelistene [...] (Nielssen 2008:204). Videre sier Nielssen at begrepet 'lapp' kommer fra svensk side og er brukt om reindriftssamer, noe myndighetene på

norsk side adopterte. Stedsnavn med henholdsvis finn- og lapp- kan derfor i hovedsak sies å vise tilbake til en sjøsamisk og en reindriftssamisk næringstilpassning. I den forbindelse bør ett av stedsnavnene på Tjeldøya kommenteres: Finnstøa. Hattaland (2005) sier at "Navnet har plassen fått etter reindriftssamene som samlet reinsdyrflokkene her ved krysset Tjeldsundet" (Hattaland 2005:9). Dette står i motsetning til Ursin (2002) som skriver at reinen krysset Tjeldsundet fra Sandskjæret på Sand, ca to kilometer lenger nordøst fra Finnstøa. Denne flyttingen er muntlig bekreftet av dagens reindriftsutøvere, som påpeker at korteste distanse over sundet er fra Sandskjæret, som ble kalt Svømmeskjæret, til Balstadstranda på Hinnøysida. Navnet Finnstøa kan derfor like gjerne være en gammel boplass for samer uten rein, noe Hattaland (2005) også skriver om plassen: "På flaten innenfor finner vi mange hustufter og kjølegroper for mat og melk. Plassen er et godt eksempel på en samisk boplass, sannsynligvis fra 1800-tallet eller tidligere" (Hattaland 2005:9). I tillegg kan det være slik at samer som kom i egen båt til Tjeldøya, hadde båtene i ei egen stø utenfor den norske bosettingen. Forhold med separate rorvær for samer og nordmenn har Nielssen (2008) dokumentert fra Lofoten.

En annen type stedsnavn er hvor det ene ledet kan føres tilbake til samisk, mens resten av navnet har norsk språkdrakt. Et eksempel her er Gullesfjord i Kvæfjord kommune.

Første ledet i navnet kommet av samisk guolle (fisk) – m.a.o. en fiskefjord. På Tjeldøya er Vonnasteinen i Kjærnfjord en sammensetting av samisk og norsk. Myrvang (1993) mener det er sannsynlig at 'vonna' kommer av samisk vuotna (fjord), og at Vonnasteinen, som ligger nede ved fjorden, opprinnelig kan ha hatt navnet Vuodnakierke/Vuodnagadeadgi. En gjenomgang av kart over Tjeldøya har gitt følgende norsk- og samiskspråklige stedsnavn som viser til samisk bosetting og tilstedeværelse:

Finn-

Finnelva
Finnelvneset
Finnelvdalen
Finnelvmoen
Finnstøa
Finnstøbukta
Finnsteinen
Finn-O'Nilsa-steinen
Finnkongjota
Finnkonkjeret
Finngamneset
Finnkjerka

Lapp- og rein-

Lappelva
Lapptjeldbergan
Lappskaret
Lappkonrabben
Pållappheimen
Reingjerdvatnet
Reingjerdryggen
Sør-reingjerdan
Reingjerdan
Reintuva
Reinsjøen

Samiske navn

Bassevárre (Helligtinden)
Dielldasuolu (Tjeldøya)
Gædgeláhku (mellan
Spannbogan og Sandsvatnet
Stukkidoassa (Stokkåsen)
Cáppesoaiivi (Trollfjellet)
Lahppagallo (heller ved
Durmálstuvvatnan)
Giričohkka (Siriskolten)
Ničegurra (mellan Spanbogdalen
og Ner-Jotinddalen)
Ničegur-javri
Oainnus (høyeste punkt på
Breibvikfjellet)

Andre stedsnavn:

Gammen
Gammhaugen
Gammtofta
Melkhaugen
Vonnasterinen

Registrerte samiske hellige fjell i Sør-Troms og Nordre Nordland. Bassevárre er merket med blå trekant. De øvrige registrerte hellige fjellene sør i Troms og nord i Nordland, samt grensetraktene til svensk side, er merket med rød trekant. Tegning: Marit Myrvoll.

Tro og religiøs praksis

Hva som har gjort at Bassevárre er blitt et hellig fjell, vet ingen med sikkerhet. Heller ikke hvordan tro og religiøse ritualer har vært praktisert i tilknytning til Bassevárre. Det er likevel grunn til å anta at religiøs tro og praksis ikke har vært veldig forskjellig fra det man vet om samisk religion³ andre steder i det samiske området. Fra Nordre Nordland bekrefter både arkeologiske funn og skriftlige kilder praktisering av den samiske religionen (Nielssen 1990, 2008). Det er registrert og dokumentert mange samiske helligsteder i Ofoten, Vesterålen og

Lofoten (Guttormsen 1985, 1994, Manker 1957, Myrvang 1985, Qvigstad 1926, Toftan 1985). Vest for Bassevárre er det kun et fjell som betegnes som hellig, Vågekallen i Austvågøy kommune (Qvigstad 1926), og den skulle hilses når man reiste forbi. Øst for Bassevárre derimot, kan man finne flere samiske hellig fjell i skriftlige kilder (Manker 1957, Qvigstad 1926). Årsaken kan være som Nielssen (1994) skriver, at "Mye tyder på at det var [reindriftssamene] som drev lengst med ofringer til de gamle naturgudene" (Nielssen 1994:144). Den nomadiske tilværelsen gjorde at myndighetene i form av kirke og prester ikke klarte å kontrollere reindriftssamene på samme vis som den bofaste samiske befolkningen. De levde store deler av

året i fjellområder og hadde minst kontakt med misjonærer (Nielssen 1994:146).

Samisk religion⁴, i likhet med andre religioner, søkte å gi forklaring på og en forståelse av menneskets plass i tilværelsen, og hadde en virkelighetsforståelse som trolig var like kompleks og mangfoldig som hos andre folk. Kunnskap om den samiske religionen kommer primært fra kilder opptegnet på 1600- og 1700-tallet. Offentlige rettergangsprotokollene fra 1600- og 1700-tallet beskriver rettssaker mot samer som nekter å slutte med "avguderiet" eller som blir anklaget for hekseri, og gjenspeiler statsmaktenes syn på samisk religion. En annen type kilde materiale er generelle beskrivelser av den samiske kulturen, og ikke minst de

kristne misjonærenes og prestenes beretninger fra 1700-tallet.

Misionærerens opptegnelser viser oss deres oppfatninger av samisk religion, som de prøvde å tilpasse til egne forestillinger og virkelighetsforståelse. Samisk religiøs tro og praksis ble i stor grad demonisert av misjonærene og forsøkt bekjempet (Mebius 2003:41). Fra denne tida er samisk religion dessuten beskrevet som en enhetlig religiøs praksis i hele det samiske området. Den mest omfattende kunnskapen om samisk religion er fra misjonæren Thomas von Westens materiale om hvordan samiske menn i det sør-samiske området praktiserte sine trosforestillinger. I misjonærerens beretninger er det lite informasjon om kvinners religiøse praksis, mens Nåjden blir framhevet som sentral i religionsutførelsen (Rydving 1993). Nåtidens forståelser av samisk religion varierer med tilgjengelige kilder i de ulike områdene, samt hvilket tolkningsperspektiv som legges til grunn for materialet.

Det grunnleggende perspektivet i samisk religion at den delte virkeligheten eller kosmos inn i to deler; en synlig materiell dimensjon og en usynlig åndelig dimensjon (Hansen og Olsen 2004, Kalstad 1997, Rydving 2002, Rydving 2003). Den første var hverdagsvirkeligheten, og den andre var befolket av ånder og ei rekke med guddommelige vesener. Åndene og de guddommelige vesenene hadde ei sterk innvirkning på liv og naturmiljø fordi de alltid var til stede, om enn usynlig. Forholdet til gudene og åndene blei regulert gjennom et sett av regler,

tabuer og ritualer (Kalstad 1997:23). Den usynlige virkeligheten kunne man erfare både i hjemmet, på havet, i fjellet og i utmarka; den omkranset menneskene på samme måte som den synlige virkeligheten. Både i relasjon til den synlige og den usynlige virkeligheten krevdes det kompetanse for å mestre de ulike sfærene eller dimensjonene. Når det gjaldt den åndelige dimensjonen måtte man ha kompetanse til å komme i kontakt med fenomenene som befolket den, men like viktig var det kanskje å ha kompetanse for å unngå kontakt, særlig av negativ karakter, med de samme fenomenene. Derfor visste samene at de var nærmere den usynlige virkeligheten når de passerte et hellig fjell.

Inndelingen av tilværelsen i tre forskjellige "sfærer" eller verdener var grunnleggende i samisk religion: en øvre verden, en mellomverden og en underverden (Hansen og Olsen 2004:340). Det var bare Nåjden som hadde kompetanse til å bevege seg mellom "sfærene" eller verdene (Mebius 2003), og han⁵ er framstilt som den religiøse fagpersonen i misjonærerens beretninger. Nåjden var bindeleddet mellom menneskene og gudene, og hans hjelpemiddel for å komme i kontakt med andre verdener var tromma (Bäckman 1987). Når han slo på den, kunne han gå i transe og ferdes til over- eller underverdenen i den usynlige dimensjonen av kosmos. Der forhandlet han med gudene når det trengtes, både på vegne av individer og på vegne av kollektivet. På

grunn av sine evner til å ferdes mellom de ulike verdenene, ble han sentral i konflikt- og katastrofehåndtering, som for eksempel sykdom, uår og ulykker (Hansen og Olsen 2004: 346). Nåjden hadde ansvar for å etablere et godt forhold til de krefter som virket inn på livet i fellesskapet. Disse kreftene hadde tilholdssteder i særskilte områder som for eksempel fjell, sjøer, elver, steiner og trær (Kristiansen 2005:6). Nåjden fungerte som religiøs leder og rituell mester ved kollektive ofringer og var i tillegg helbreder og sannsiger (Bäckman 1987). Som helbreder måtte Nåjden ha kunnskap om hvordan sykdommer kunne arte seg og hvordan den syke kunne helbredes.

Samisk religion hadde et mangfold av guder og krefter som mennesket måtte vite å forholde seg til. I et anonymt manuskript inndeles de samiske guddommene etter hvor de holder til: 1) aller høyest oppe i stjernehimmen, 2) lengre nede i lufta, 3) nede på jorda, 4) et stykke nede i jorda og 5) meget dypt nede i jorda (Leem 1975 [1767]:409). På sistnevnte sted hersker *Ruohtta* over det mørkeste og dypeste dødsriket (Læstadius 2003:141). Samisk religion har både kvinnelige og mannlige guddommer, samt andre fenomener som menneskene må forholde seg til; for eksempel krefter som belønner eller straffer menneskets atferd. Et slikt fenomen er *máddo*. Hvis mennesket overbeskatter eller plager et dyr, kan dyrets *máddo* hevne seg, enten det gjelder maur, frosk eller andre dyr og fisk (Qvigstad 1927).

Nåjdens hjelphemiddel for å komme i kontakt med andre verdener var tromma. Bilde fra boka *Lapponia fra 1673*, forfatter Johannes Schefferus.

Forestillingene om de dødes tilværelse inntar en sentral plass i samisk religion. Dette var forestillingene om den gode *Sájvva*-verdenen, samt forestillingene om ulike dødsriker under jorda (Bäckman 1975, Kristiansen 2005, Læstadius 1997a, 2003, Mebius 2003). Under jorda finnes *Jábbmek-ájmmo* hvor døds-gudinnen *Jábbmek-áhkku* råder. Lenger ned i dødstilværelsen er *Ruohitta-ájmmo* hvor *Ruohitta* råder. Forestillingene om døden har trolig variert fra område til område, som andre forhold i den samiske religionen. Trolig har forestillingene om livet etter døden også vært farget av kristendom på den tiden de ble nedtegnet, for det sies at samene forestilte seg en lykkelig og en mindre lykkelig verden for de døde (Mebius 2003:88). Nåjdene kom til *Sájvva* som var et lykkelig sted. *Sájvva*-forestillingene var represertert ved spesielle fjell eller vatn (Bäckman 1975) som ble ansett som hellige.

I samisk religion innebar ikke døden slutten på en eksistens, men overgangen til en annen relasjon mellom levende og døde. Det var riktignok opphør av livet, men samtidig levde den døde videre i "den andre verden" og kunne også være til hjelp og nytte i de levendes verden.

Gjennom begravelsesritualet fikk den avdøde en ny status – statusen som død – og relasjonene mellom den døde og de levende endret seg, men opphørte ikke (Rydving 1993). Begravelsesskikkene ble endret som en følge av religionsskiftet. Samene, som begravde sine døde i nærheten av boplassen eller langs flyttelei, måtte ta i bruk kirkegården etter at kristendommen fikk fotfeste i området. Den samme endringen i begravelseskikker hadde den norrøne befolkningen gjennomgått ved religionsskiftet fra norrøn tro til kristendom (Straum 2004).

Muntlig tradisjon

Selv om den samiske befolkningen i Tjeldsund og da spesielt Tjeldøya, ser ut til ha vært en minoritet, er fortellinger om tidligere samisk bosetting, næringsvei samt tradisjoner ennå levende. Den muntlige tradisjonen som berører denne artikkelen, omfatter først og fremst tradisjoner knyttet til tro og forestillinger. Personer med næring, bosted eller annen tilknytning til Tjeldøya har bidratt med grunnlagsmaterialet, men drøftingen er helt og holdent mitt ansvar.

Mange helligtinder

Ingen av personene visste om noen fortellinger om Bassevárres fortid som religiøst kultsted eller om religiøs praksis knyttet til fjellet. Det er ingen tradisjoner om offersteder under eller på fjellet eller om tabuer når det gjelder ferdsel på eller i nærheten av det. Ingen nevnte

heller noen praksis som for eksempel å hilse fjellet når man dro forbi, verken sjøveis eller landveis. Derimot var det flere fortellinger om de omkringliggende fjellene. Det viser seg at det er flere heligtinder på Tjeldøya. Fjell både i sør, vest og nordøst på øya har blitt kalt heligtinder av bygddefolk med utsikt til et av fjellene. Helligtinden i sør er Bassevárre, og i dag det eneste fjellet på Tjeldøya som bærer dette navnet på kart. En person fortalte at fjellet rett opp for Valvågen alltid er blitt kalt helligtinden av folk på stedet. En annen fortalte fra oppveksten på nordøstsida av øya, der bestefaren alltid kalte Jotinden for heligtinden. Han ble voksen før han ble klar over hvor øyas "offisielle" helligtind lå. En annen person fortalte at folk på Sandnes (nordøst på Tjeldøya) alltid har kalt Jotinden for Helligtinden. Den egentlige Jotinden er for dem lengre øst, det er fjellaksla som leder opp til tinden, mens helligtinden er det som kalles Jotinden på kartet.

Det er ikke noe samisk navn på disse fjellene, men en av personene jeg snakket med hadde hørt at navnet Jotinden skulle ha sitt opphav i det finsk-ugriske ordet *Jumala*. *Jumala* omtales i det finske eposet *Kalevala* og betyr den øverste gud (Crawford 1888). På samisk er det tilsvarende ordet i regionen *Jipmil* (gud) (Qvigstad 2004), og *Jupmel* på lulesamisk (Solbakk 2007). Samisktalende som ble spurta hvor navnet kunne komme fra, mente at det kunne ha sin bakgrunn i *juovva* (ur) siden det er mye stein og ur i området. I likhet med Bassevárre, er det heller ingen fortellinger om trospraksis eller tabu som bør over-

holdes i samband med de øvrige helligtindene på Tjeldøya. Likevel kan en anta at fjell ikke blir kalt for hellige uten at det ligger trosforestillinger til grunn for dette. I en artikkel som blant annet omhandler hvordan sagn og myter forteller om en motsetningsfylt naturforståelse i det tradisjonelle norske samfunnet, hevder Mæland (2006) at "I fjelandet Norge fantes ingen hellige fjell". Samtidig vet vi at forestillinger om hellige fjell var en del av norrøn tro. I den islandske Øyrbyggja-sagaen henvises det til Helgafell hvor Torolv Torsnes trodde at han og hele slekta hans ville komme etter døden. (Ruud 2008). Dette fjellet var også forbundet med tabuer, for ingen måtte se på det uten å ha vasket seg, og ikke noe levende skulle drepes i fjellet. På Island er det flere fjell som i dag kalles helgafell (hellig fjell). Om Mæland (2006) ikke finner hellige fjell i Norge, kan dette være fordi hellignavnene ikke lenger eksisterer som navn på kart, men bare i muntlig tradisjon. Kilder fra Island viser at hellige fjell trolig var viktig innen norrøn religion. Det er god dokumentasjon av norrøn religiøs praksis på Tjeldøya tilbake til vikingtida, blant annet vitner stedsnavnet Hov om et norrønt religiøst kultsted. En person mente at ordet helligtind stammet fra norrøn tid. Bjørnegrava i Kjærfjorden og de tre samiske offerringene på vestsida av Tjeldøya vitner på sin side om en samisk tilstedeværelse og omfattende religiøs praksis.

Tjeldøya kan ha vært et spesielt religiøst område for både nordmenn og samer, og benevningen av helligtinder kan kanskje derfor spores til-

bake til både samisk og norrøn religion. Nyere forskning viser også at det har vært kunnskap om hverandres religion og trospraksis i nord. Historiske kilder om religiøs praksis viser at den norrøne befolkningen har hatt kunnskap om samiske nåjdars makt og ferdigheter (DuBois 1999, Hansen og Olsen 2004). Nådden på sin side avbildet det ikke-samiske samfunnet på trommeskinnet sammen med det øvrige samiske kosmos (Manker 1965). Steinsland (2005) forklarer hvordan det innen religionsforskningen lenge ble antatt at samisk religion hadde lånt mye fra norrøn religion. Senere kom teorien om at norrøn religion inneholdt lån fra samisk religion, særlig i forhold til sjamanisme / seid. Forholdet mellom samisk og norrøn religion blir i dag ansett som at disse to religionene, sammen med finsk-ugrisk religion, har gjennomgått separate utviklinger fra en felles kjerne (Steinsland 2005:24). Hansen og Olsen (2004) deler dette synspunktet og mener at "[...] det i Fennoskandia har eksistert en arkaisk, felles religiøs forståelseshorisont (Hansen og Olsen 2004:352). Med dette standpunktet til grunn, er det ikke overraskende at enkelte førkristne samiske og norrøne trosforestillinger kan være sammenfallende (Myrvoll 2008).

Offersteder

Som sagt var det ingen som nevnte offersteder rundt Bassevárre. Derimot fortalte flere om offersteder på de

omkringliggende fjellene. To av personene fortalte om et offersted i overgangen mellom Jotinden og fjellaksla opp til Jotinden. Det skal være et ringformet offersted bygd av stein, og folketroen er at den som ser offerstedet, aldri mer får se det igjen. Utformingen kunne gjengis fordi vedkommende som fortalte om dette, hadde fått offerstedet beskrevet av en kjenning som hadde vært på fjellet og sett det. Da kjenningen gikk opp på fjellet igjen for å ta bilder av stedet, fant han det ikke igjen selv om det ble lett overalt. Dermed står troen på at ingen får se offerstedet flere ganger, ved lag. I tillegg ble det sagt at det skal være nedgravd en skatt oppe på Jotinden og som ingen har funnet.

En person som har vært på Jotinden mange ganger, kunne fortelle at fra fjellaksla er det god utsikt til østveggen av Bassevárre. Og det er jo nettopp i østveggen at figuren av Nådden viser seg hvert år rundt St. hans. Bassevárres østvegg synes også godt fra fjellet Čohkka (Stor-Nipen) som ligger nord for bygda Hoanttas (Nipen) i Skåland kommune. Det er også et offersted oppe på Čohkka med god utsikt til Bassevárre. Tradisjonen forteller at det ble ofret reinkjøtt hvert år rundt St. hans oppe på Čohkka (Fimbul 1993). Offerstedet var oppbygd som et enkelt bord på fire bein. Ikke bare ofringer, men også bjørnefester etter vellykkede jakter ble holdt på fjellet⁶. Nipingene brukte offerstedet til rundt 1850. Da flyttet det pietistiske kristne folk inn sør for bygda, og nipingene turde ikke ofre lenger. Kan-

skje har offerstedet under Jotinden vært i bruk på samme måte som offerstedet på Čohkka – at det har vært ofret der hvert år i tidsrommet når Nåjden viser seg i østveggen av Bassevárre?

Det er verken skriftlige eller muntlige kilder som kan bekrefte eller avkrefte om ofringene rundt St. hans på Čohkka kan knyttes til Nåjden i Bassevárre. Samtidig er det mulig å tenke seg at midtsommerofringen kan ha en sammenheng med at selve Nåjden viste seg for menneskene. I samisk religion trodde man at døde nåjder og guddommelige vesener hadde tilhold i hellige fjell. Derfor ble de symbol for dødsriket, eller den andre verden – den usynlige virkeligheten. Skiktet mellom den synlige materielle og den usynlige åndelige dimensjonen i tilværelsen ble borte de korte sommerukene folk kunne skue Nåjden som sto i fjellveggen. Ut fra den rådende virkelighetsforståelsen, kunne de som så dette erfare det som en åndelig opplevelse. Dagens mennesker som beskuer Nåjden i fjellet, synes også at det er et merkverdig og mektig skue.

Avslutning

Fortellinger og muntlig tradisjon om hellige fjell, samt religiøse forestillinger og praksiser, er en del av vår kulturarv. Vedlikehold er derfor viktig for at kulturarven ikke skal glemmes. Fortellinger om steder og hendelser, enten det gjelder egne eller andres erfaringer i tilknytning til disse, er

Offerstein i lulesamisk område. Foto: Oddmund Andersen, Árran.

brensel for å holde det kulturelle bålet ved like (Myrvoll 2008). En slik fortelling er drømmen i begynnelsen av denne artikkelen. Den viser at Bassevárre er betydningsfull ennå i dag, at et møte med Nåjden i fjellet er et sterkt symbol på at det eksisterer krefter utenfor mennesket. En annen nåtidig hendelse ble fortalt av en mann som hadde tatt et bilde av personer sittende på en stein oppå Bassevárre. Det framkalte bildet viste tydelig et rødt kors i steinen. Siden ingen fotograf kunne si om dette var et optisk fenomen, dro mannen senere opp til

Bassevárre for å finne korset. Steinen fant han, men uten noe kors. Hendelsen forblir et mysterium.

Den spesifikke religiøse praksisen knyttet til Bassevárre vil sannsynlig forbli et mysterium, selv om både arkeologiske og skriftlige kilder dokumenterer en lang og kontinuerlig samisk tilstedeværelse på Tjeldøya. Skattelister og manntall forteller om myndighetenes interesse for den samiske befolkningen, mens stedsnavn blant annet har sammenheng med folks bruk av steder (Bergsland 1991). Samiske stedsnavn samt norske stedsnavn med blant

annet finn- og lapp- forstavelser viser til samisk bruk. I tillegg er det ofte muntlig tradisjon knyttet til disse stedene og som kan bekrefte samisk tilstedsdeværelse. Ulike kilder gir stemme til og forteller om liv og samfunn over tid. Vi har kunnskap om både bjørnegrav og flere offersteder på Tjeldøya, samt forestillingen om Bassevárre som helilsted. Det vitner om en omfattende samisk religiøs praksis. Det er viktig å videreføre kunnskap om både fortidig samisk religiøs tro og praksis samt nåtidige erfaringer som for eksempel fortellingene om Bassevárre. Vi forstår virkeligheten ut fra et kulturelt perspektiv, men kulturelle forestillinger er ikke medfølte. De må læres. Derfor vil den som har kunnskap om samisk religion, kunne se figuren i fjellet som en Nájde med tromme og hammer. Da gjenkjennes tinden som Bassevárre.

Noter

- 1 Takk til Marit Eimejord, Anders Huva, Magne Huva, Jorun Hoier, Eva Josefsen, Jorid Junntila og Kristin Os for nytige og oppklarende kommentarer i prosessen med ferdigstilling av artikkelen.
- 2 Noajdde (lulesamisk): Religios spesialist innen samisk religion.
- 3 Jeg bruker begrepet samisk religion om den religionen som var utbredt i det samiske området før kristen misjonering og religionsskiften.
- 4 Framstillingen om samisk religion er fra Myrvoll, M. ((under publ.)) Bare gudsordet duger. Om tro og virkelighetsforståelse i et samisk lokalsamfunn av i dag.
- 5 Selv om jeg bruker han om nájden, og de fleste nájder i kildene er menn, er det også beretninger om kvinner som nájder. Bl.a. fortalte Anders Poulsen i rettsaøhor i Vadsø i 1692, da han var stevet for avgudsdyrkelse, at alt han kunne, hadde han lært i sin ungdom av sin mor og en annen same (Lilienskiold 1998:268-269). Læstadius forteller om en kvinnelig noajdde fra Kola (Læstadius 1997a:155-156). Qvigstad har ei fortelling om en gutt som blir tatt av stallo, at han synger i gryta: "Far min og mor mi er flyvernoaider, og bror min og søster mi flyttet en ø" (Qvigstad 1927:440-441).
- 6 Det er dokumentert ei bjørnegrav i Hoantas (Myrvoll 1996).

Marit Myrvoll: Noajdde bassevåren

Bassevárre le nav gáktu namma subtsas sáme bassevárre Dieldan Nuortta Nordlán-dan. Juohkka jage mihtsamára ájge le muohta dan madev suddam vaj vuojnnusij boahtá stuorra gávvá noajddes goabddájn aktan ballemijn Basseváre lulásj bielen. Tjálalasj gáldo Snorre rájes, værromáksemlista ja ulmusjlágo, dábbos kulturmujto ja bájkkenamá subtsasti sáme árrombájkij ja sajjidime birra Dieldan ájgij tjadá. Mij la dahkam Bassevárev bassesadjen ij la duolla jávllat. Huoman vierttip jáhkket ássko ja dago ællim nav sierralágátja gå dav majt diehtep dálusj sáme áskoj birra ietjá sáme bájkijs. Njálmálasj subtsasa galla subtsasti Bássevárre la bássesadje, ja Dieldan le aj biermnaraho ja moadda værrosaje registreriduvvam. Dá vuosedi nannusit dálusj sáme ássko le dáppe gávnnum.

Subtsasa ja njálmálasj mujttalusá bássevárij birra, ja áskulasj vuojno ja dago le oasse mijá kulturárbes. Bassevárre le akta dajs moatte bassevárijs sáme árrombájkij. Diehtep aj basseváre gávnnuji aj ietjá sajín værálđin.

Tjálle

Marit Myrvoll, riegádam 1953 Bådådjon. Sån la sosialantropolog ja la virggádum dutken Vuona kulturmujttodutkama instituhtan (NIKU) Trámsán, gánná sujna le fágalasj oajvvesuorggen sáme ja nuorttalij Vuona kulturárbbé. Suv ávdep prosjevta le moatten tiemájs sáme skávlåjs, ællosujtojs, ja sáme áskos ja viessomdádjadusájs julevsáme guovlos. Myrvoll le ávdebut barggam skávlådájmädagájn ja sáme ja dáro háldusájn.

Suv e-poassta le:
marit.myrvoll@niku.no

Forfatter

Marit Myrvoll, f. 1953 i Bodø, er sosialantropolog og ansatt som forsker i Norsk institutt for kulturminneforskning i Tromsø hvor hennes faglige hovedområde er samisk og nordnorsk kulturarv. Tidligere prosjekter spenner over en tematikk fra samisk skole og reindrift til samisk religiositet og virkelighetsforståelse i det lulesamiske området. Myrvoll har tidligere jobbet innen skoleverket samt samisk og norsk forvaltning.

E-post: marit.myrvoll@niku.no

Litteratur og kilder

- Bergsland, K. 1991. "Stedsnavn som historisk kilde," *Sámi kulturmuiittut: báikenammačoaggima giehtagirji*. Romsa: I kommisjon på Keviselie forlag.
- Bäckman, L. 1975. Sájva: Föreställningar om hjälps- och skyddsväsen i heliga fjäll bland samerna, Stockholm studies in comparative religion.
- Bäckman, L. 1987. "The noaidie, the Sami shaman," in *Kalevala et traditions orales du Monde. Colloques Internationaux du CNRS*. Edited by M.M. Jocelyne Fernandez-Vest. Paris: CNRS.
- Crawford, J. M. 1888. "THE KALEVALA." Cincinnati: The Robert Blake Company.
- DuBois, T. A. 1999. *Nordic religions in the Viking Age*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Evjen, B. 2007. "Samisk tilstedevarsel i området sør for Finnmark 1865 - 1930," in *NOU 2007:14 Samisk naturbruk og rettsituasjon fra Hedmark til Troms*: Justisdepartementet.
- Fimbul. 1993. Fimbul: småskrift fra Evenes bygdeboknemnd nr 13.
- Guttormsen, H. 1985. "Hvor lenge har det bodd samer i Vesterålen?" *Viester-Alas. Samisk historie i Vesterålen, Melbu, 1985*.
- Guttormsen, H. 1994. *Fra Omd til Andøy: Andøys historie fra de eldste tider og opp til 1800 e.Kr.f. Andøy bygdebok bind 1: Andøy kommune*.
- Hansen, L. I., og B. Olsen. 2004. *Samenes historie fram til 1750*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Hattaland, S. 2005. På jakt etter fortiden – kulturhistorisk vandring fra Sand til Ripelen 26.06.05. *Årbok for Tjeldsund. Tjeldsund Lokalhistorielag*.
- Jensen, P. H. 1993. Olof Nilsson Sarri. *Årbok for Tjeldsund. Tjeldsund Lokalhistorielag*.
- Kalstad, J. A. 1997. "Slutten på trommetida – og tida etter," in *Ottar nr. 217 – Noaidier og trommer: samiske religiøse tradisjoner fra vår nære fortid*. Edited by I. Bjørklund og J. A. Kalstad. Tromsø: Tromsø museum, Universitetet i Tromsø.
- Kristiansen, R. 2005. *Samisk religion og læstadianisme*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Leem, K. 1975 [1767]. *Beskrivelse over Finnmarkens lapper*. København: Rosenkilde og Bagger International Boghandel og Forlag.
- Lilienskiold, H. H. 1998. *Trolldom og ugodelighet i 1600-tallets Finnmark*. Tromsø: Universitetsbiblioteket i Tromsø.
- Læstadius, L. L. 1997a. *Fragmenter i lappska mythologien*. Åbo: NIF.
- Læstadius, L. L. 2003. "Fragmenter i Lappska Mythologien – Del 1, Gudalära," in *Fragmenter i Lappska Mythologien: Gudalära*. Edited by N. M. Knutsen og P. Posti. Tromsø: Angelica.
- Manker, E. 1957. *Lapparnas heliga ställen: kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska museets och Landsantikvariernas fältundersökningar*. Stockholm: Gebers.
- Manker, E. 1965. *Näidkonst: trolltrummans bildvärld*. Stockholm: LTs förlag.
- Mebius, H. 2003. *Bissie: studier i samisk religionshistoria*. Östersund: Jengel.
- Myrstad, R. 1996. Bjørnegraver i Nord-Norge: spor etter den samiske bjørnekulten, Universitetet i Tromsø.
- Myrvang, F. 1985. "Samiske stednavn i Vesterålen." *Viester-Alas. Samisk historie i Vesterålen, Melbu, 1985*.
- Myrvang, F. 1993. Namna fortel om eit Tjeldsund som var. *Årbok for Tjeldsund. Tjeldsund Lokalhistorielag*.
- Myrvoll, M. 1999. Samene: ett folk i fire land: samisk innhold i læreplanverket – en ressursbok for lærere i grunnskolen. Guovdageaidnu: Sámi Oahpahusráddi / Samisk Utdanningsråd.
- Myrvoll, M. 2008. "Forestillinger og praksis knyttet til døden," in Nordlands kulturelle mangfold. Etniske relasjoner i historisk perspektiv. Edited by B. Evjen og L.-I. Hansen. Oslo: Pax forlag.
- Myrvoll, M. (under publ.). Bare gudsordet duger. Om kontinuitet og brudd i samisk virkelighetsforståelse, University of Tromsø.

- Mæland, S. 2006. "Utmark – innmark, natur – kultur. En kulturanalytisk refleksjon," in *UTMARK – tidsskrift for utmarksforskning* 2/2006. <http://www.utmark.org>
- Nielssen, A. R. 1990. *Fra steinalderen til 1700-tallet*: Lødingen, Tjeldsund og Tysfjord kommuner.
- Nielssen, A. R. 1994. *Fra vidstrakt prestegjeld til storkommune*: Lødingen, Tjeldsund og Tysfjord kommuner.
- Nielssen, A. R. 2008. "Samisk historie i Lofoten – ei flerfaglig utfordring," in *Nordlands kulturelle mangfold: etniske relasjoner i historisk perspektiv*. Edited by B. Evjen og L. I. Hansen. Oslo: Pax.
- Qvigstad, J. 1926. *Lappische Opfersteine und heilige Berge in Norwegen*. Oslo Etnografiske Museums Skrifter Bind 1 hefte 5. Oslo: A.W.Broggers Boktrykkeri.
- Qvigstad, J. 1927. *Lappiske eventyr og sagn fra Varanger*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B, Skrifter. Oslo: Aschehoug.
- Qvigstad, J. 1932. *Lappische Heilkunde*. Oslo: Aschehoug.
- Qvigstad, J. 2004. *Just Qvigstads lappiske ordbok fra Ibestad, Lenvik og Ofoten*. [Evenskjer]: Skániid girjie.
- Qvigstad, J., og K. B. Wiklund. 1929. *Major Peter Schmitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742 - 1745*. Oslo: Grøndahl & Søns Boktrykkeri.
- Ruud, I. M. 2008. *Den som dør, får se: gravskikker og forestillinger om døden i noen religioner og kulturer*. Oslo: Universitetsbiblioteket.
- Rydving, H. 1993. The end of drum-time: religious change among the Lule Saami, 1670s-1740s, Distributed by Almqvist & Wiksell International.
- Rydving, H. 2002. "Synliga och usynliga landskap. Några samiska exempel," in *Ting og tekst*. Edited by A. Ågotnes og E. Mundal, pp. 158 s. Bergen: Bryggens museum.
- Rydving, H. 2003. "Traditionell nordsamisk religion omkring år 1700," in *Mytisk landskap: ved dansende skog og susende fjell*. Edited by A. Sveen. Stamsund: Orkana.
- Ryland, R. 1993. Ol'Nilsa – hvem var han? *Årbok for Tjeldsund*. Tjeldsund Lokalhistorielag.
- Solbakk, A. 2007. "Noajddevuohta ja álbmotmedisiidna," *Árbevirolaš máhttu ja dahkkivuoigatvuohtha*, pp. s. 15-60. Kárásjohka: Sámkopiija.
- Solbakk, J. T. 2004. *Samene: en håndbok*. Karasjok: Davvi girji.
- Steinsland, G. 2005. *Norrøn religion: myter, riter, samfund*. Oslo: Pax.
- Straum, O. K. 2004. *Norrøn tro og kristningen av Norge: kristningen av Norge – en religionshistorisk innføring til perioden 800-1050*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Toftan, I. 1985. "Samisk bosetting i Øksnes." *Viester-Alas. Samisk historie i Vesterålen*, Melbu, 1985.
- Ursin, E. 2002. Reinsamenes historie i Kongsvik. *Årbok for Tjeldsund*. Tjeldsund Lokalhistorielag.

Internettkilder

Askeladden, nasjonal kulturminnadbæse:

<http://askeladden.ra.no/>

Uluru: <http://www.funadvice.com/photos/view/4876>
Kailash: http://sacredsites.com/shop/index.php?main_page=product_info&products_id=575

Olympen: <http://www.mlahanas.de/Greece/Regions/MountOlympus.html>

Sinai: <http://www.rc.net/wcc/israel/sinai.htm>

Mount Kenya: http://no.wikipedia.org/wiki/Mount_Kenya_nasjonalpark

Informanter: Per Helge Andreassen, Åse Hoel, Anders Huva, Magne Huva, Runa Solbakken Huva, Per Harald Jensen, Asbjørn Knutsen, Bjørnar Pettersen, Ingar Steinsvik.

En sejtes historia¹

ANNA WESTMAN KUHMUNEN

Det finns många sejtar (siejjde-offersten) i museers samlingar som står som minnen över en tid då samisk religion ännu var en del av människors liv, men sejtarna är tråkigt nog ofta utan historia. Har vi tur kan vi få en angivelse om från vilket område sejten härstammar, kanske till och med en kommentar om vem som lämnat den till museet. Längs Stora Luleälven har dock berättelser om hur sejtar fördes bort dröjt kvar i generationer. Denna historia är ovanlig därfor att en seite också har förts tillbaka till Jokkmokk.

Badjelánnda

*Badjelánnda bortom Sarek
våra renars sommarland
Gröna växter, gräs och örter
formats av en vänlig hand*

*Än syns släktens arranstenar
invid sjö och vattendrag
Våra fäders svarta renar
Finner bete än idag*

*Frodigt bete, höga kullar
höga höjder, vind och vatten
Snön på Låvdak svalka renen
inför märkningsnatten*

Øst for Ålloluokta. Foto: Oddmund Andersen, Árran.

Melkeplass i Vielggisbákte, Hamarøy, Norge. Foto: Oddmund Andersen, Árran.

¹ Jag tackar varmt Apnut Ivar Kuoljok och John Kuoljok utan vars arbete och engagemang denna artikel inte skulle kunna ha skrivits.

Så beskriver Apmut Ivar Kuoljok Badjelánnda sommarbeteslandet inom Sirges sameby. Området är rikt på kulturminnen som knyter an till samisk religion. På fjällslutningar eller vid sjöar, längs flyttleder och i anslutning till möjlkningsvallar stod ännu i början av 1900-talet många sejtar som efterhand har förts bort från platserna.

Vad är en sekte?

Sekte är ett svår fångat begrepp vars betydelse har varierat över tid men också beroende på var inom Sápmi man befunnit sig. Inom lulesamiskt område finns sekte som ortnamn belagt i både fjäll- och skogslandet. I nedteckningar som missionärer och präster gjorde mellan 1670 och 1720 får vi ganska vaga beskrivningar av vad sekte egentligen är. Det står att en sekte kunde vara en sten formad av vatten men lika gärna utan speciellt utseende och att den mottog offer. Två äldre män Hans Frijar och Anundh Tohrsson hade när dom var yngre levt med den samiska religionen. Under ett förhör ca. 1670 berättade dom om ursprunget till en sekte. Som unga hade dom hört talas om att en stor fågel kommit flygande. När den landade på marken förvandlades den till sten. Fågeln satte sig ner vid fjället Darra, *Stuorra Basse Darra*, det heliga fjället. Stenen i form av en fågel var på deras tid ännu synlig. En gång i tiden kunde den också tala men redan 1670 hade den tyxtnat och idag finns inte ens sejten kvar vid *Basse Uksa*, som

Bierenna sekte som finnes ved Rádjebálges-Grenseleden-Gränsleden. Foto: Per Eric Kuoljok.

platsen kallas idag. Präster som verkande inom lulesamiskt område har beskrivit sejtar som stengudar i antingen djur- eller människogestalt. Dessa stenar stod vid fjäll, i klippskrevor, vid sjöar och älvar. Platser dit man förr kopplade något övernärligt. Vid sådana platser kunde flera stenarstå uppställda. Stenarna hade makt över alla djur: björnar, vargar, rävar, uttrar, renar, fiskar och fåglar och dom skänkte lyckad jakt. Fjället där dom stod var *basse*, och området hade vissa gränsmärken. Sejten kan vi se som en manifestation av något gudomligt. Den kunde vara knuten till en familj men också tillhöra hela gruppen. Den

var tätt kopplad till ekonomin eftersom den gav lycka både med jakt och med renar.

Dom reste till främmande land

Det är många som genom århundradena efter missionen har fascinerats av landskapet och den samiska kulturen. Vid sekelskiftet 1900 genomfördes många så kallade forskningsresor men också fjällturismen utvecklades vid denna tidpunkt, vilket innebar en tillströmning av resenärer. Familjen von Rosen var en av dom som vid flera till-

Stora Sjöfallet i början av 1900-talet innan dämningen. Foto: L. Wästfelt, Ájtte museum.

fällen återvände till lulesamiskt område och familjen fick nära kontakt med boende längs Stora Luleälven. 1891 földe den 12-åriga Eric von Rosen för första gången med sin far till Stora Sjöfallet och han blev betagen av landskapets skönhet. Familjen von Rosen förvärvade kort därefter ett kronobygge, som ligger på en udde vid Viedásædno inom Stora Sjöfallets nationalpark, som dom kallade för villa Rosendal. Många gånger kom Eric von Rosen att färdas i sällskap med bofasta längs Stora Luleälven. Han var fascinerad av landskapet, männskorna och deras kunskap om jakt. Men han hade också ett intresse för den samiska religionen och lämningar efter den.

Mattias Kuoljok har berättat för sina barn om när von Rosen kom till Sieberbuollda där hans föräldrar Kadja och Keira Nilsson Kuoljok hade kåtorna under sommaren. Själv var Mattias Kuoljok för ung för att minnas, men den berättelse han flera gånger hörde har han återgivit. Vid familjens mjölkningsvall stod en sejte och det hade alltid sagts att den skänkte renlycka. En sommar kom Eric von Rosen och två bärare till vistet med avsikten att föra bort sejten. Bärarna och männen tyckte att sejten kändes tung och otymplig. Men Kadja Kuoljok hade provat att lyfta den och fann till sin förvåning att den var lätt. Vi vet inte vilket år det var. Apmut Ivar Kuoljok, Mattias Kuoljoks son, menar

att årtal inte var något man la på minnet. Men kanske var det efter denna resa som Eric von Rosen tillsammans med sin jämnåriga kamrat Henric Horn af Åminne började planera ytterligare en expedition till Vájsáluokta? Den som dom gjorde sommaren 1900 med avsikten att besöka lappar, se renhjordar, jaga och hämta en sejte eller afgud, som Henric Horn af Åminne senare skrev i sin dagbok. Var det sejten från Sieberbuollda som Eric von Rosen inte hade fått med sig hela vägen hem? Från resan i juli 1900 fick von Rosen och hans vän med sig minst fyra sejtar. Eric von Rosen återvände ännu en gång till Sirges samebys sommarland och då för att uppsöka offerplatsen vid Viddjáguojka. Även från den platsen bortförde han en sejte. Resan sommaren 1908 och tankarna kring den har han skildrat i en artikel 1911.

Resan från Stockholm till Vájsáluokta sommaren 1900

Vill vi veta mer om dom unga mänenas värld kan vi gå till Henric Horn af Åminnes dagbok. Inspirerad av Sven Hedin, en av den tidens forskningsresande, skulle dom två tjugoåringarna ge sig av på en upptäcktsresa med ambitionen att "jaga björn, ta en sejte och träffa lappar". I dagboken kommer vi Henric Horn af Åminne och hans möte med det "främmande" nära. Dagboken är naturligtvis färgad av sin tids värderingar av samisk kul-

tur men han skildrar också den gästfrihet som han bemöts med i samiska hem, något som besökare, både före och efter, har vitnat om. Han har också fångat dom vändor, den oro och smärta som dom samiska bärarna kände när sejten togs från platsen.

29 juni 1900 tog Henric Horn af Åminne och Eric von Rosen farväl av sina familjer och fästmör vid Stockholms central och klev på tåget mot Gällivare. Med på resan var också Alfred som var betjänt/jägare. Vid stationen i Gällivare möttes dom av åtta samer som skulle ta hand om packningen.

4 juli klockan 12 gav dom sig iväg efter att ha provianterat klart. Dom gick förbi Stubba och rastade vid Jut-savárre. Åt middag med hummer, bräckt skinka med comme de terre á la Francaise, ost och cakes, champagne och thé. Dom rodde över Jubtsajaurré och fortsatt landsvägen till Luspen. Där bodde flera samiska familjer. Dom bjöds på kaffe och kände sig välkomna. På grund av dåligt väder blev dom kvar en extra dag och tillbringade den med att iaktta livet och lyssna på jakthistorier.

6 juli var det fortfarande snöväder. Dom packade tre båtar, i den ena satt Eric von Rosen, Henric Horn af Åminne och betjanten tillsammans med fyra roddare. I de andra båtarna satt bärarna med packningen. I spridda snöbyar rodde dom upp längs Stora Luleälven. Rastade på Stoursuoloj och fortsatte till Oalloluokta där dom åt middag. Därefter i hård blåst vidare till Njallaluokta "Skönt att få ta in i

Vájsáluokta. Foto: L. Wästfelt, Ájtte museum.

Øst for Ålloluokta. Foto: Oddmund Andersen, Árran.

gamla Kuoraks kåta. Superade. Smör-gåsbord, corned beef, chocolate, champagne".

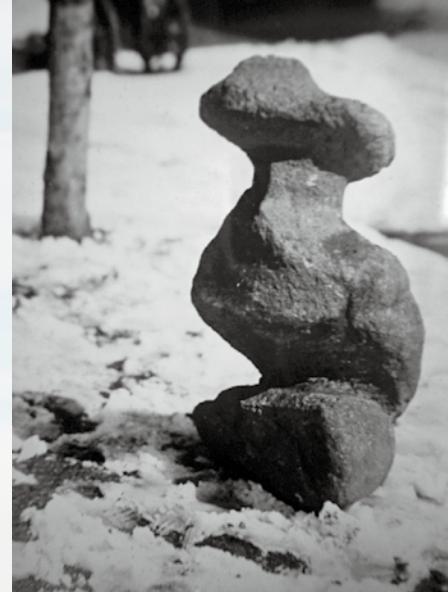
7 juli, vid fyratiden på morgonen, anlände dom till Rosendal. I von Rosens stuga stannade dom sedan flera dagar. Det dåliga vädret höll i sig och gjorde att dom fick vänta med att resa vidare mot Vájsá. Den 12 juli delade dom på sig. Eric von Rosen hade hört att det fanns en offerplats vid Slugga och begav sig dit. Henric Horn av Åminne rodde, när vädret blev bättre, tillsammans med sex personer mot Vájsá. När dom anlände till vistet Sjváltjávrre innanför Vájsáluokta avlossade han, på dom andras inrådan, ett skott från båten för att visa att han kom med vänliga avsikter. Skottet besvarades sedan från land. 50 skällande hudar mottog dem på stranden men ingen människa syntes till. Han gick in i närmaste kåta, och bjöds på kaffe. Dom fem kåtorna hade ungefärligen 30-40 invånare alla av släkten Kuoljok och han erbjöds plats i en av kåtorna.

Jakten på sejtar

Den 13 juli ger Henric Horn av Åminne och ytterligare sex personer sig iväg för att hämta sejten som Eric von Rosen ville ha. Dom följde Sjváltjáhkå mot Uppádievva där dom började söka efter sejten. Under flera timmar letade dom utan att hitta den. Efter fem timmar utlovade Henric Horn af Åminne 25 kr till den som hittade sejten, men utan resultat. Dom

fick bege sig tillbaka till Vájsá. Dagen efter berättade A Mson Kuoljok att han visste var sejten fanns men att han ville ha ersättning för att gå den långa vägen nattetid. Vilket han också fick. Samtidigt menade andra i vistet att den sejten som dom sökte var sönder slag. På morgonen återvände A Mson Kuoljok. Han hade hittat sejten och den var hel, men man var nu rädd för att det skulle gå illa för renarna när sejten skulle föras bort.

Dagen efter skickades tre män för att hämta sejten. Den 17 juli kom Eric Kuoljok och Keira Vannar tillbaka. Dom såg oroade ut och kröp ner under renfällarna för att sova. Stenen hade dom lämnat kvar. När dom vanknade berättade dom att dom hade hittat sejten och upplevt den som väldig tung när dom skulle lyfta den. När dom hade surrat fast den i bärmen kände den ene av dem att något osynligt hade tagit tag i bröstet och klämt åt hårt. Förskräckt hade han kastat steinen. Han hade också blivit sjuk och först piggnat till efter att han fått sova. Den tredje mannen hade aldrig vågat röra sejten. Henric Horn av Åminnes önskan att föra sejten till Eric von Rosen var stark och därför organisrade han ännu en tur. Till sin stora förväntning hittade han sejten på samma ställe där dom redan tidigare hade letat men inte funnit den. Keira Vannar hade först velat betala för att slippa bära stenen men ångrade sig nu när dom var så många. Han menade dock att Anders Kuorak, som var predikant, egentligen borde ha surrat fast sejten. På hemvägen slog dom följe

Sejten i Utställningen Trumtid- i livets famn på Ájtje museum.

Foto: Jan Gustavsson, Ájtje museum.

med dom män som hade gått till Sál-luhávre för att hämta ytterligare sejtar. En av sejtarna liknande ett människo-ansikte, dom andra två hade formen av hundhuvuden. I omgångar turades dom sedan om att bära till Vájsá, den sista biten gick Henric Horn av Åminne i förväg. Efter 87 ½ timmar kunde han gå och lägga sig, bärarna kom med sejten efter ytterligare 26 timmar i dåligt väder. "Jag förbigår totalt matsedeln under denna expedition ty smör, bröd och kött tog slut redan i början"

Den 20 juli tar Henric Horn af Åminne avsked och hans sista ord i dagboken är "Jag for med verklig saknad från det trefvliga stället, där jag bott i öfver en vecka. Härlig medvind. Sejte 1. 17,5 kg, 2. 28,2 kg, 3. 3 kg." Förutom den tunga sejten och dessa

tre från Sálluhávre fick han också med sig en liten sten.

Hur kunde det hänta?

När Eric von Rosen lämnade sejten till Etnografiska museet skrev han på katalogkortet att lokalbefolkningen gjorde allt för att förhindra att sejten skulle föras bort. Idag kan det vara svårt att förstå varför dom inte gjorde större motstånd eller hemlighöll platserna i ännu större utsträckning, men vi måste betänka den rådande tidsandan. Det fanns en respekt för auktoriteter, ett behov av kontanta medel i ett penninghushåll på framväxt. Det går inte heller att bortse från kristendomens betydelse när vi skall försöka förstå händelseutvecklingen. Laestadianismen växte sig allt starkare längs Stora Luleälven vid sekelskiftet 1900. Rörelsen grundades av Lars Levi Laestadius på 1840-talet och var en väckelserörelse med stort socialt engagemang som anpassade kristendomen till samiska förhållanden. Det har lyfts fram som en av anledningarna till att den fick en sådan spridning inom lulesamiskt område. Dom samisktalande lärarna och predikanterna fördes läran vidare både på norsk och på svensk sida. Laestadianismens fördömande av den samiska religionen påverkade förmodligen det som skedde sommaren 1900. I vistet i Vájsá var den samiska predikanten och lappskollären Anders Kurak (1863-1919) och predikade, men det är svårt att avgöra hans roll i det som hänt. Två dagar i rad avstod han från att följa med och leta

etter sejten eftersom han föredrog att predika men han deltog när sejten slutligen hämtades och följde också med när den förfördes från Vájsá.

Resan bort

Henric Horn av Åminne behöll åtminstone en av sejtarna själv. Den har gått att spåra till Världskulturmuseets samlingar i Göteborg. Den sejte som föranledde hela resan gav han till Eric von Rosen. Var dom andra sejtarna finns idag är ännu inte klarlagt. Mellan 1900 och 1905 stod sejten på von Rosens slott Rockelstad utanför Stockholm. På slottet samlade han föremål från sina resor som inte bara gick till Stora Luleälven utan också till Sydamerika, Afrika och andra platser. Eric von Rosen skänkte sejten, tillsammans med föremål från olika delar av världen, till Etnografiska museet 1905. Han skrev då på katalogkortet "... Denna seit är kanske den enda som sedan urminnes tider hållits i helg av lapparna. Då den sommaren 1900 flyttades från Vaisaluokta där den sedan urminnes tider varit uppställd, gjorde de i Vaisaluokta boende lapparna allt för att förhindra bortforslandet. De trodde nämligen att vargen skulle härja bland deras renar om guden flyttar...". Under flera år stod sejten sedan bredvid en totempåle utanför Etnografiska museet när museet låg på Wallingatan. Totempålen återfördes 2006 till Kitamaati i Kanada, till dom ursprungliga ägarna haislaindianerna.

Sejten stående bredvid en totempåle utanför Etnografiska museet 1929 eller 1930.

Foto: Etnografiska museet.

I samband med att Nordiska museet i Stockholm 1947 byggde en utställning om samer, lånades sejten in. I utställningsarbetet var både Mattias Kuoljok, och hans fru Sigga född Länta, involverade. Under flera veckor var dom i Stockholm och arbetade med att inreda kåtan och klövja härkarna så att det skulle bli rätt, har dom berättat för sina barn. Ernst Manker har också beskrivit utställningsarbetet och Mattias Kuoljoks reaktion inför sejten. "Lapparnas omtalade motvilja mot att föra den från sin plats har bekräftats för mig av både lappar som ännu hade händelsen i minnet och av yngre personer som hört dom äldre tala därom. När sejten 1947 monterades upp inom en horngård i Nordiska museets lapska avdelning (bild 129) var det synbarligen med blandade känslor som en medverkande

sirkaslapp här såg sina förfäders gudom...”.

Mattias Kuoljok besökte också Rockelstad i samband med ett av sina Stockholmsbesök och har berättat för sin son Apmut Ivar Kuoljok att Eric von Rosen på äldre dagar kände dåligt samvete för att han tagit sejten och att han ville att den skulle tillbaka. Något som von Rosen också skrev i en artikel. Mattias Kuoljok hade dock vid den tidpunkten tyckt att det var meninglöst att ställa tillbaka sejten. Kuoljoksläkten nyttjade inte längre markerna där den en gång stått och det fanns en rädsla för att sejten inte skulle få stå kvar. Apmut Ivar Kuoljok återger i boken *Mitt liv som renskötare* faderns berättelse om besöket på Rockelstad. Vid middagen stod det en silverbägare på bordet och von Rosen frågade om fadern kände igen den. Den bägaren hade Mattias ofta hört talas om. Hans mor hade berättat om den. Familjen brukade förvara silver- och värdeföremål hos Porjusgubben i Porjus under tiden som de var till fjälls på sommaren. Von Rosen hade flera gånger velat köpa silverbägaren av familjen men han hade inte fått det. Till slut hade han gått till gubben och sagt att han hade fått familjens tillåtelse att köpa den. Någon sådan tillåtelse hade han dock aldrig givits.

Resan hem

Redan på ett av dom första styrelsesammanträdena vid det nya samiska museet i Jokkmokk togs frågan om sejten återförande upp. Apmut Ivar

Kuoljok, som på 1980/90-talen satt i museets styrelse som SSR:s representant, har berättat att frågan om sejten var en stående punkt vid möten och att flera olika skrivelser gjordes till Nordiska museet. När man så blev erbjuden en kopia av sejten, som Ájtje museum skulle bekosta, medan originalet skulle bli kvar vid Nordiska museet, svor man i styrelsen. Det var först när det 2002 uppdagades att sejten egentligen inte tillhörde Nordiska museet utan att den var inlånad från Etnografiska museet som frågan löstes. Etnografiska museet hade redan när Ájtje museum bildades deponerat samisk föremål dit. Så när Etnografiska museet framförde ett önskemål om att även sejten skulle till Jokkmokk avgjordes saken. 6 februari 2003 placerades sejten vid en högtidlig ceremoni i museets utställning om samisk religion *Goabdesájge- iellema asken, Trumtid- i livets*

famm. Ann Murray, intendent vid Etnografiska museet sade vid det tillfället att: ”Seiten har varit i Stockholm i 103 år, varav halva tiden på Nordiska museet. Där ingick den i en utställning med syfte att beskriva samisk kultur. Nu har den kommit hem och jag tror att det är här diskussionen skall föras kring föremålets hemhörighet och deras innehörd.”

Nya frågor söker svar

Även det som inte längre finns kvar fysiskt i landskapet är ett kulturminne. Berättelser fyller platser och människor som en gång funnits med liv. Så länge någon minns och berättar lever det. Berättelserna blir till brokiga fragment av historien men dom är bräckliga och trycks snabbt undan av det tryckta ordet. Det gör dom muntliga berättelser-

Anna Westman Kuhmunen:

Tjoahkkájgæsos Avta siejde histåvrå birra

Siejdijs gávnnuji állu musea tjoahkkij ma mujttá dahtti dálusj ájge sáme áskov dal-lutjis gá ájn lij oassen ulmutijj iellemis. Siejde máhttá liekhet muoras jalli gierges, álu le tjátjes ja jierjas hábbmiduvam nav vaj vuojnno dagu divrre jali ulmusj. Siejdijen lij fábmo gákka iellij, guolij ja lättij badjel ja lidjin da ma vuorbev væjjdomijda vattij. Dáppé gánnå da lidjin lidjin bassebájke. Siejdev máhttá aj gæhettjat stuoves jubmelvohtan. Máhtij aj liekhet avta familja, valla gullut stuoráp juohkusij. Dálásj ájge subtsastuvvá Jähkámähken gáktu akta siejde váldeduvváj Sirggá tjæro giesse-guohtom bájkes 1900-jagij álgo. Henric Horn af Áminne tjállá gákku sán ja suv 20-jagák ráddnas Eric von Rosens manájga Stuor-Julevænov sámiit iejovitjít, bier-nav bividájtjít ja siejdev válldájtjít. Henric Horn af Áminne tjállá dajs gássjelisvuodajs majt álmmájñ Vájsás lidjin gá galggin siejdev váres guoddet. Badjel tjuode jagev lij Stockholman ávddála jagen 2003 máltsaduuvvá ruopptot Jähkámähkkjá gánnå dál-la le vuosádusán sáme dálusj ásko birra Ájten, Svieriga várre- ja sámemusean.

nas oerhört värdefulla, både att berättas men också att det finns lyssnare.

Historien om sejten är egentligen inte en historia utan flera. Historierna ligger ibland på varandra, ibland omlott och ibland finns det sprickor mellan dem. Det är omöjligt att få en sammanhängande bild. Det har alltid berättats om sejtar och hur dom har tagits och förts bort. Det finns även många berättelser om möten med von Rosen som under sina resor längs Stora Luleälven lärt känna många samiska familjer. Det finns också beskrivningar av händelserna i museernas arkiv i form av muntliga berättelser överförda till skrift på katalogkort, frågelistor och undersökningar av heliga platser. Tack vare John Kuoljoks kontakt med Henric Horn af Åminnes barnbarn har vi också fått en dagbok till Ájtte museum som beskriver delar av händelserna sommaren 1900. Berättelserna ger oss en föreställning om hur väldigt många sejtar Eric von Rosen genom åren förde bort. Men det väcker också nya frågor. Var finns alla dessa sejtar nu? Var stod sejtarna ursprungligen? Vilka andra berättelser finns om bortföranden? Sejtens historia är en historia om förlust, inte bara av en speciell sekte utan av många sejtar. Blickar vi tillbaka kan vi också se sejten som en symbol för andra förluster. Någon har uttryckt det som att det förebådade den tid som skulle komma. En förlust av marker, vattendrag och rättigheter. Oron för att vargen när sejten förs bort skall skada renarna uttryckte en gång i tiden en ambivalent inställning till samisk religion. Idag kan oron för vargen tolkas på ett annat sätt.

Tjálle

Anna Westman Kuhmunen barggá kulturhiståvrå intentænnnt Ájten, Svieriga várre- ja sámemusean Jähkámähken. 2009-gidá rájes le aj sán doktoránndan Åsskohiståvrålasj ássudagán Stockholma universitehtan dakhamusáv tjállemin gáktu biebmoj vidjura li ásko gáktuj julevsámij gaskan 1600- jagijs ávddåljuovlluj.

Suv e-poassta le:
anna.westman@ajtte.com

Forfatter

Anna Westman Kuhmunen arbetar som intendent i Kulturhistoria vid Ájtte, Svenskt fjäll- och samemuseum i Jokkmokk. Sedan våren 2009 är hon även doktorand vid Religionshistoriska avdelningen vid Stockholms universitet för att skriva en avhandling om matens betydelse i religionen bland lulesamer från 1600-talet och framåt.

E-post: anna.westman@ajtte.com

Litteraturlista och källor

- Lis-Mari Hjortfors. 2000. Anders Kurak- en lulesamisk laestadianpredikant. *Bárjás 2000*
- Roald E. Kristiansen. 2000. Laestadianismen etter Laestadius. *Bárjás 2000. - 2005. Samisk religion og laestadianisme*. Bergen.
- Apmut Ivar Kuoljok. 2007. *Mitt liv som rensköötare*. Skellefteå
- Lena Kuoljok Lind, Kerstin Eidlitz Kuoljok, Apmut Ivar Kuoljok. 2004. *Renar en kärleksförklaring*. Jokkmokk
- Ernst Manker. 1957. *Lapparnas heliga ställen*. Stockholm
- Hans Mebius. 1968. *Värro. Studier av samernas förkristna offeriter*. Stockholm
- Eric von Rosen. 1911. En nyupptäckt lapsk offerplats vid Vidjakuoika. *Ymer*.

OpUBLICERAD källor

- Henric Horn af Åminne, Dagbok. Ájtte, Svenskt fjäll- och samemuseum
- Apmut Ivar Kuoljok, Signerad fördjupningstext i utställningen Goabdeságge- iellema asken Trumtid- i livets famn, Ájtte, Svenskt fjäll- och samemuseum
- Ingrid Gimmon, Projekt Eric von Rosen. Ájtte, Svenskt fjäll- och samemuseum.

Samtal med

Apmut Ivar Kuoljok, Sirges sameby, John Kuoljok, Sirges sameby

Gard og gren - stedsnavn forteller...

HARALD O. LINDBACH

I bygda ble stedsnavnene tatt vare på og husket. De forekom ofte bare i bestemt form, slik som *Aksla*, *Høgda* og *Skjæret*. Noe mer var ikke nødvendig, for alle visste hvor det var. Andre steder trengte en mer nøyaktig beskrivelse, som *Gættasj* [= lita eng] og *Stuoráhkar* [= stor åker] og som *Berunáhkar* [= potetåker]. Så lenge det var full aktivitet på sjø og land, levde disse stedsnavnene trygt.

Men med den teknologiske utviklinga kom endringer, og flere stedsnavn gikk ut av bruk og ble glemt.

Hva het *Millojåhkå* [= mølleelv] før det kom mølle dit?

Hva het *Sagelva* før det kom sag dit?

Hva het *Kontorhågen* før det kom kontor dit?

Tellihälla [= ormetelggrop] er det neppe flere enn et par lokalkjente i Skilvassbakk som i dag vet hvor er. *Delggiläptas* [= ormetelghylle] i Musken vet kanskje noen flere om. Men i den tida da moldfôr ble brukt som tilleggsfôr til dyra når de sto på båsen, visste alle i bygda om plassene der ormetelg var å finne.

Mange av stedsnavnene forteller om det som foregikk på gården og i bygda. De fleste av navnene er knyttet

Aktivitet på sjø og land. Foto: Linda van der Spa, Árran.

Ormetelg, *Dryopteris filix-mas*. Kaia Kalstad finner syregress imellom Ormetelg i Slunka. Foto: Anne K. Mikkelsen, Árran.

til jordbruk og husdyrhold, ettersom det var nødvendig med stor innsats og mye arbeid for å ta vare på buskapen. Og før ble hentet – fra tang og tare i fjæra til det en kunne sanke sammen høgt til fjells. I 1723 var anslagsvis 83 % av alle brukene i landet høstningsbruk, og bare 17 % var dyrkningsbruk (Reinton:5). Det vil altså si at jordbruk på dyrka mark utgjorde bare en liten del av føret som ble høstet, og at nesten all slåttemark var natureng og utslåtter. I Salten utgjorde i 1917 utslåttene hele 38 256 mål (ibid:65). Seterdriften derimot, var minimal, kun 304 mål (ibid:17), hvilket betyr at det var nok beiteland. Når vi kommer til 1935 er bare 10 % av brukene høstningsbruk på landsbasis (ibid).

I Tysfjord, som i mange andre kommuner i landet, foregikk slåttonna med ljå og sigd. Slik som på *Hesjesletta* (Storå) (Storjord:79) ble høyet tørket på hesjer, for deretter å bli enten båret eller kjørt inn på låven, og på *Gubbadievvá* [= høysåtehaug] (Storå) (ibid) sto kanskje høysåtene med høy som var tørket på bakken. På *Låptatja* [= små avsatser] (Nordbukt) (ibid:110) var det utslått eller fjellslått, og høyet ble firt ned derfra i løpestreng. *Sláddjo* [= slåttemark – sml. gammelnorsk *slätta* = slette, slåtteland, slått; sml. germansk *slahtū (Falk:769f)] (Vássjá i Hellemafjorden) (ibid:121) var også en plass der en slo.

Det var ikke bare om sommeren folk var i arbeid med å skaffe fôr til krøttera. Dette foregikk hele året. Slåtten kunne vare til snøen kom. På nordsamisk (Polmak/Nesseby) er et

Mange av stedsnavnene forteller om det som foregikk på gården og i bygda. Foto: Oddmund Paulsen, Árran.

ord bevart fra denne tida, nemlig *cearedit* eller *cearet*, som betyr å slå – med ljå – myrgras som stikker opp gjennom isen (Nielsen:456).

Tabell 1: Mengde fôr fra utmarka i tonn for året 1917 (Reinton 1957:2).

Fôrslag	Nordland	Troms	Finnmark	Hele landet
Lauv	619,9	442,2	57,2	15 447,8
Mose og reinlav	17,7	6,1	607,6	18 222,4
Lyng	281,5	75,0	747,5	3 147,9
Skav og beit*	141,9	55,0	84,2	470,4
Rognebær	1,1	---	---	19,7
Tang og tare	9 477,8	7 212,4	2 175,3	20 946,9
Fiskeavfall	2 278,2	2 465,1	1 029,7	6 167,0

* beit er kvist av bjørk som en bryter av om vinteren og fører direkte.

Det var heller ikke bare gress som ble brukt til fôr, og *Skáhpeditievá* [= rogn-/skavhaug – skav er et nordnorsk ord for rogn, sml. *skáhpe*] (Pál-sommarsæt) (Storjord:133) og *Rognhågen, Skavhol, Skavhågen* (ibid) forteller om bruk av rognebark til fôr. Om bruk av vier forteller *Sierggagåhppe* [Sierggagåhppe!] [= viergropa] (Vássjá) (ibid:121). Fra osp og bjørk ble det hentet lauv og kvist.

I fjæra ble det hentet tang og tare. Det sier *Søllneset* (Skrovkjosen) (ibid:19) klart fra om. Søll er det samme som butare.

I *Blomlia* [= ormetelgli] (Råna) (ibid:91), *Delggilápta* [= ormetelghylle] (Musken) (ibid:124), *Sluodnerogge* [= "blomholla" Qvigstad:209] (Tysfjord) og *Tellihalla* (Skilvassbakk) kunne man finne de næringsrike røttene som man brukte til ekstra fôr. I Nord-Troms finner vi for eksempel *Gáiske-riidi* [= ormetelgli] (Kåfjord) og *Gais-keluokta* [= ormetelgvik] (Moldfôrvik i Kvænangen). Ormetelg – moldfôr –

blom – ble ikke bare brukt til dyrefôr, men også som medisinplante. En ekstrakt (giftig!) av rota, *Extractum filicis* – til bruk mot innvollsorm, ble solgt på apoteket inntil for hundre år siden. Ormetelgblader ble ansett å ha helsebringende egenskaper; lå en på en madrass av tørket blom, kunne det lindre gikt og revmatisme (Urtekil-dens planteleksi).

Mange navn forteller om hva slags dyr man hadde på gården, for eksempel *Gálbbeluokta* [= kalvvik] (Kalvik), *Gussavágge* [= kudal] og *Sávttsagähppé* [= saugrop] (Musken), *Sauelva* (Storå) (Storjord:81), *Gihtsegádde* [Gihttsegádde!] [= kjestrond] (Tømmervika) (ibid:108), *Gájtsaslahpa* [Gájtsaslahpa!] [= geitheller] (Vássjá) (ibid:120) og *Geithallen* (Skrovkjosen) (ibid:17). Navnene forteller først og fremst om melk, kjøtt og skinn til husholdningen, men også om inntekter og byttehandel. Kua og sauens var nok mye mindre for hundre år siden enn i dag. Ei fjøsdør fra den tida med en bredde på en alen – 63 cm! – forteller sitt om størrelsen på kua. Ei slik ku har neppe veid mer enn 250-300 kg levende vekt. Hest var det også i noen bygder. Det beretter *Hest-vika* (Skrovkjosen) (ibid:17), *Hestvika* (Nevervika) (ibid:156) og *Råsseenjárg-várre* [= hestnesfjell] (Tømmervika) (ibid:108) om.

Om sommeren ble dyra gjett. Gjeder var ikke i bruk tidlig på 1800-tallet på samme måte som senere. Carl von Linné skriver i *Lappländska resan* at "[i]nga giersgårdar brukas på denna tracten i Norrige [...]. Boskapen föllier altid en piga, och är nu ingen åtskilnad emellan äng och

Hest var det også i noen bygder. Foto: Lillian Urheim.

Myr med polarull. Foto: Tor Lundberg, Kvikkjokk.

skog [...]" (Linnæus:118). Det er altså alltid noen som gjeter dyrene, forteller han. Slik gjeting varte til langt ut på 1900-tallet, men for 75 år siden var det for det meste slutt med denne ordningen. "No gjäter dei ikkje lenger," forteller Jens Solvang om forholdene nordpå (Solvang:321).

Kyrne ble ført for eksempel etter *Gussabálges* [= kusti] (Musken), og de øvrige dyrene var på sine plasser. Gjeteren måtte unngå *Blautmyra* (Ulvik) (Storjord:22) og *Dymyrstrupen* (Skarberget) (ibid:27), og til *Brennhågen* (Kjær) (ibid:148) var det lite lønt å gå. Der var det ikke beite i det hele tatt. Slik var det vel også i *Buollám* [= avsvidd] (Nordbukta) (ibid:110), der gras og lyng lett tørkes ut om sommeren.

Om kvelden ble dyrene ofte stengt i grinner, slik som på *Grindhaugen* (Kjøpsnes) (ibid:54), og på Gådjuokta [= "grindvik" Qvigstad:210] (Tysfjord) ble enga dyrket med grindgang. Grindgåing foregikk på den måten at en hadde dyrene i flyttbare høge gjelder. Slik sto dyrene trygt natta over; de fikk ikke gjort ugagn i åker og eng, og de var vernet mot udryr. Dessuten var grindgåing nyttig for å holde enga i hevd – torva ble trødd sund og jorda ble gjødslet med fast og flytende gjødsel. Grindene kunne flyttes fra jorde til jorde i en syklus på to til tre år.

Pløyde åkre – eller spavendte – var det heller lite av i noen bygder i gammel tid, men korndyrking som sådan er svært gammel i Salten. Går vi hundredogførte år tilbake i tida, var det korn på omtrent hvert et bruk i Nordland, og for åtti år siden var Beiarn

Mange stedsnavn forteller om hva slags dyr man hadde på gården. Foto: Musken skole.

den største kornkommunen i fylket. Der hadde de maskindrevne treskverk allerede i 1930 (Kristiansen 1964). I 1871 hadde alle brukene i Musken kornåker (Storjord:126). Sjøsamisk korndyrking finner vi så langt nord som Kvænangen og Alta. Kornet som ble dyrket var bygg, men i Beiarn ble også rugen moden.

Bygg måtte såes før 25. mai (Urbanus) for at den skulle få nok vokssedager. I Skilvassbakk, for eksempel, er byggen moden i månedskiftet august-september. *Gárnneáhkar* [= kornåker] (Musken) (ibid:126) og over tjue andre navn med åker er minner om korndyrking i Tysfjord. For snart hundre år siden dyrket Jon Finnesen så mye korn på *Stuorgárnneáhkar* [= stor kornåker] (Leirelv) (ibid:130) at han solgte "korn i

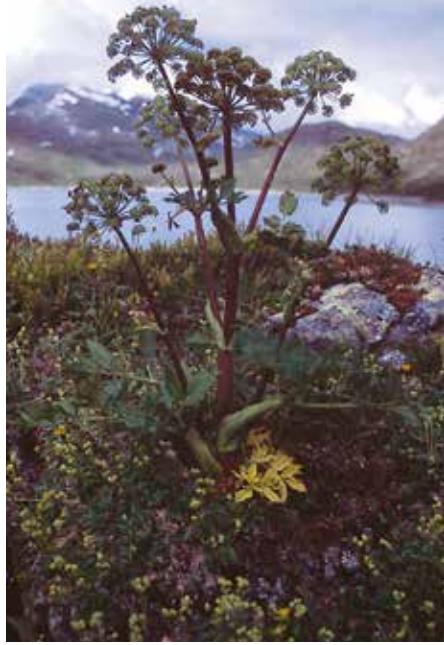
smått til folk i Måsske" (ibid). I 1938 var middelavlingen av bygg for hele landet 208 kg per mål (Taksdal:184).

Håndkvern til å male mel av byggen hadde mange selv. Men i Tysfjord er det i hvert fall minst ti stedsnavn med mølle eller millo i navnet, som for eksempel *Mølhågen* ved Forsaelva (ibid:159), *Milloluokta* [= mølleveik] (Helland) (ibid:136) og *Milladievvá* [= møllehaug] (Vássjá) (ibid:120). Også i Kvænangen og Alta finner vi *Millojohka* og andre stedsnavn som forteller om møller. Korn – og dermed mel – var opplagt av stor nytte og rikdom for – bokstavelig – å brødfø en familie. Men i "de nordligare Lappmarks-socknarna" var det ikke så mye korn, skriver Petrus Læstadius: "Gröt är [...] en synnerlig raritet. I min barndom fick jag gröt 2 eller högst 3 gonger om året, såsom t. e. Jul och Pask, högtiden till prydnad" (Læstadius:256).

Berunáhkkar [= potetåker] (Musken) forteller om potetdyrkning. Som helt ung

Potetåker i Musken. Foto: Musken skole.

Kvann. Angelica archangelica.
Foto: Anne K. Mikkelsen, Árran.

skriver Lars Levi Læstadius om potdet-dyrking i "Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodlingar i Lappmarken," som kom ut i 1824, at det ville være en stor fordel om flere begynte å dyrke potet. Den hadde nemlig sin "nytt-a och användbarhet öfver hela Lappmarken" (Laestadius:3.avd.§18). Potet har vært dyrket i cirka tohundre år her nord.

Mye av maten ble hentet i utmarka. Det forteller blant annet *Brengbærha-gen* (Skovkjosen) (Storjord:16), *Molte-bærmyra* (Ulvika) (ibid:24), *Sárrediev-vá* [= blåbærhaug] (Musken) (ibid:129), *Tyttebærbergan* (Sildpollnes) (ibid:34) og *Jágjáð* [= tyttebær] (Musken) (ibid:128) om, samtidig som de vitner om et sunt og variert kosthold.

Fáddnádievvá [= kvannbakk] (Musken) (ibid:124), *Kvanntolia* [to =

Kvann – den norske og samiske grønnsaken

I Norge, Sverige og Finland vokser kvann vilt. Her til lands ble den brukt av samer og nordmenn, og ble dyrket allerede for 1200 år siden av vikingene. Blant våre naboer er det bare samene som har nyttet den. (ibid)

avsats, platå] (Botn) (ibid:172) og *Kvannskogen* opplyser oss at også kvann (eller sløke) hørte med i kosten. Kvann var nyttig som kosttilskudd tidlig på sommeren. Den var en kilde til C-vitaminer og jern, og ble brukt som grønnsak mot skjørbusk (Warenberg:62). Den ble også brukt som medisin ved infeksjoner og mageonnde (Alm:32).

Olav Tryggvasons saga

... ved torget kom det en mann imot ham med en mengdekvanner, de var merkelig store for den årstida. Kongen tok med seg en stor kvannstilk og gikk hjem i huset til dronning Tyre med den. Tyre satt i stua og gråt da kongen kom inn. Kongen sa: "Se her skal du få en stor kvannstilk!" Hun slo til den med handa, og sa: "Det var større gaver de Harald Gormsson gav, men så kvidde han seg heller ikke så mye for å dra ut av landet og hente sin eiendom, som du gjør nå" (Snorre:175).

den gode sursmaken kunne brukes til grøt. Den smakte nok bra, men "så ut som ei kuruuke på tallerkenen!" (Johansen 1980). Syregress ble også brukt til å ta vare på reinmelka, skriver den yngste av brødrene Læstadius, Petrus: "Hvad som då [senhøstes] mjölkas och ej genast förtäres i hushållet, förvarar man i kaggar eller små tumor [...]. Ofta blandas denna mjölk med Jomo (*Rumex acetosa* [...]) eller med lingon, och får så stå öfver vintern till vår-kost (kittan-åse)" (Læstadius:347).

Spiskammerset (Storjord:116) heter en plass i elva i Hellemobotn, og den forteller at her var det noe å hente, i

Engsyre. Rumex acetosa. Kaia Kalstad henter syregress i Slunka. Foto: Anne K. Mikkelsen, Árran.

Spiskamerset heter en plass i elva i Hellemobotn. Foto: Lars Børge Myklevold, Árran.

hvert fall før vinteren kom. Men sjøen var et spiskammers året rundt. *Háhkamade* [= uersklakk] (Musken) (Storjord:128), *Balten* [= kveite] (Fredagsvíka) (ibid:48) og *Madelásses* [= medberg] (Pålsommarset) (ibid:133) sladrer om fiskeplasser og meder.

Duorbunjávrre [= skjemmelvatn] (Torpelvatnet i Skilvassbakk) forteller at man har nyttet en bestemt teknikk for å fange fisken: man jaget fisken inn i garnene ved å slå med skjemmel – *duorbu*.

På *Sennmyra* [= skohøymyr] (Lysvoll) (ibid:30) og *Suojnnejágge* [= sko-

høymyr] (Pålsommarset) (ibid:133) kunne en skjære sennegress til skohøy. Sennegresset ble brukt både i komager og sko, og også i sengbolster (ibid:160).

Til komagsenna – *gámasuojnne* – brukes blant annet flaskestarr, trådstarr og nordlandsstarr: "Sámit leat áiggüid čáða atnán šluppotlukti, juovkalukti, gámasuinlukti ja rievndneguoja gámasuoidnir" (Warenberg:40).

Tjievresgiergge [= oterstein] (Tømmervika) (Storjord:109), *Tjievresjuovva* [= oterur] (Pålsommarset) (ibid:134) og *Oterhallen* (Kjøpsnes) (ibid:59), forteller om mulighet for oterfangst. Oter ble

jaktet på for skinnets skyld, og det ble godt betalt til langt ut på 1969-tallet. Resten ble nok ikke nyttet, men sjøsamer i Kvænangen har brukt oter som mat under første verdenskrig. Var den fin og fet, så smakte den godt. (Jensen 1970).

Annet skinn ble også beredet. Huden ble garvet i garvelåg. Til barkgarving trengtes innerbark fra bjørk, eller selje- og vierbark. *Lasstonjárggá* [lassto = vier] eller *Sálljanjárggá* [= "Seljenes" Qvigstad:214] og *Sállajajáhkå* (Seljeelv på Haukøya) (Storjord:38) røper det. Av dette laget en så avkok, barkelåg. Også tauverk, seilduk, fiske-

Flaskestarr. *Carex rostrata*. Foto: Tor Lundberg, Kvikkjokk.

snører og garn ble impregnert på denne måten.

Gognstømyra (Kalvik) (ibid:) er et minne om at gogn ble brukt til å lage reip, tau og trosser. Også slik var folk sjølhjulpne.

Til å lage og sette i stand redskap, kunne en få hjelp av smeden. Mange stedsnavn forteller om smie og smedarbeid, som *Smirjonjárggá* [= "Smienes" Qvigstad:210] og *Smirjoluokta* [= "smievik" ibid:208], *Smihágen* (Ulvika) (Storjord:25) og *Státtatjákkå* (Stetind) (Kintel:342).

Norges nasjonalfjell – ambolten

samisk: Stáddé eller Stáddá

norsk: Ste

svensk: Städ

norrønt: Steði

Grunnbetydningen er noe som står fast, står støtt. Sml. sta og stadig.(Falk:827)

Selvhjulpne var en også med brensel og virke til både husbygging og gammelbygging. Dessuten var både ved og tømmer handelsvare. Dette forteller *Dimbarásse* [= "Tømmerås" Qvigstad:209], *Biesseluokta* [= "Nevervik" ibid:214] og *Torvmyra* (Ulvika) (Storjord:25) om.

Til å holde rent – skure trekar og golv – hentet en skursand i *Skjersanden* (Fredagsvika) (ibid:49) eller en annen plass der det var sand som dugde til slikt.

Gáhkål [= håndtein] kalles et lite berg ved Nordbukt (Storjord:110).

Gáhkål brukes i dag om spinnerokken, men er opprinnelig ordet for håndtein. Den var laget av tre: en tynn trepinne – tein – med ei skive i nederste enden for å få tyngde. Den holdtes i hånden når man spant. Ulla trengte ikke å kardes først når man brukte håndtein. Hun som var først oppe og sist i seng fikk også tid til – mellom alt

anna arbeid – å ta vare på ulla: karde, spinne, veve, tove, stampe og strikke.

Det meste av utstyr – fra vugge til grav – kunne lages på gården eller i bygda. Og kanskje sier *Darfágálló* [= engmosestein] (Helland) (Storjord:132) at i *gierkka* – komsa – skulle en legge den mjuke, tørkede *darffe* – engmosen (Kintel:67). Da lå ungen godt.

Tjálle

Harald O. Lindbach le riegádam jagen 1941. Sujna le teologija ja aj sáme giellaáhpodus. Sán la ierit ietján oahpponævojt tjállám nuortakgiellaj, diktatjoahkkev, ja artihkkalijt maj sisano li sáme áskoj birra. Sán barggá smávvabåndorsijdajnis Skilvassbakkon Hábmera suohkanin.

Suv e-poassta le: halindba@online.no

Forfatter

Harald O. Lindbach (f. 1941) har utdannelse i teologi, samt samisk språk. Han har blant annet skrevet lærebøker i nord-samisk, diktsamling, samt artikler som særlig omhandler samisk religiøs tro. Han driver i dag småbruk i Skilvassbakk i Hamarøy kommune.

E-post: halindba@online.no

Harald O. Lindbach:

Tjoahkkájgæsos Lindbacha bájkkenamma tjállusa birra

Dán artihkkalin vuoset tjálle gáktu bájkkenamá ma álu li bájke adnemij tjanádum ja makkár viessomtjærdda ja æládusá sjájn lj. Sijdajn bájkkenamá bissun ja mujteduvvin. Da lidjin dássju mierredimhámen, duola dagu: *Aksla* (Oalgge), *Høgda* (Dievvá/Tjárro) ja *Skjærret* (Skierre). Ij lim ienept tjielggidusájda dárbbo, gå juohkkahasj diedij massta lj sáhka. Muhtem saje dárbabin lagáp tjielggidusáv, dagu *Gættásj*, unna gættásj ja *Stuoráhkar* stuorra áhkar, ja duola dagu Berunáhkar áhkar gánná berunijt sjattadin. Nav guhkev gå lj álles virgálasj iellem nuoren ja gáttijn, viessun dá bájkkenamá jasska. Moadda bájkkenamá subtsasti daner mij dáhpáduváj sjídaju, buoikultoisaj gárnnesjattadibme, buvve biebbmam, ednambarggo, guollim ja væjddom. Biebbmotjoaggem aj miehtisjn lj gáktu namá duola dagu Sárredievá, juobmorijdtjáhkka subtsasti. Valla teknologija ávoddánahttem, ieritjáhitem j.n.v, buktá rievddadusájt, ja moadda bájkkenamá gáhtu anos ja vajálduvvi.

Litteratur og kilder

- Alm, T. (2008): "Kvann – vår eldste grønnsak" i *Ottar. Spiselige planter*. 3 - 2008. Tromsø museum – Universitetsmuseet. Universitetet i Tromsø.
- Kintel, A. (2005): Bákrogirje. Julevsámes – dárruj. Biehtse-manon 2005. Midlertidig utgave. Sametinget.
- Linnæus, C. (1732): *Iter Lapponicum. Lappländska resan*. Bd. I *Dagboken*. Opptrykk (2003): Kungl. Skytteanska Samfundet, Umeå
- Laestadius, L.L. (1824): *Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodlingar i Lappmarken*. Opptrykk (1981): Tornedalica 33. Luleå.
- Laestadius, P. (1833): *Fortsättning af Journalen öfver Missions-Resor i Lappmarken, innefattande Åren 1828-1832*. Henr. Gust. Nordström, Stockholm. Opptrykk (1977): Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar. No 15: 2 - 1977.
- Nielsen, K. (1979): *Lappisk (samisk) ordbok. Grunnet på dialekten i Polnak, Karasjok og Kautokeino*. Bind I. 2. oppdag. Universitetsforlaget, Oslo.
- Qvigstad, J. (1938): *De lappiske stedsnavn i Finnmark og Nordland fylker*. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo.
- Reinton, L. (1957): *Sæterbruket i Noreg. II. Anna arbeid på sætra. Sætra i haustingsbruket og i matnøytsla elles*. H. Aschehoug & Co (W. Nygaard), Oslo.
- Snorre (1899): *Kongesagaer*. J.M. Stenersen&Cos Forlag, Kristiania. Opptrykk (2006): J.M. Stenersens Forlag A/S, Oslo.
- Solvang, J. (1936): "Krøtterlokking frå Hillesøy (Hillesøy-dialekt)" i *Haaløygminne IV* (1933-36).
- Storjord, T. (1998): *Tysfjord. Divtasvuodna. Samiske og norske stedsnavn*. Árran julevsáme guovdásj/lulesamisk senter, Drag / Ájluokta.
- Taksdal, S. (1943): *Bondeyrket. Rettledning i jordbruk, hagebruk og husdyrstell*. J.W. Cappelens forlag, Oslo.
- Warenberg, K., Danell, Ö., Gaare, E. og Nieminen, M. (1997): *Boazoguohitoneatnamiid šattut*. Landbruksforlaget, Oslo.
- Aasen, I. (1873): *Norsk Ordbog*.

Personlige kilder

- Jensen, Ole (1970): Personlig meddelelse.
- Johansen, Jens Odin (1980): Personlig meddelelse.
- Kristiansen Strand, Petter (1964): Personlig meddelelse.

Andre kilder

- Urtekildens Planteleksi (2009): http://www.rolv.no/urte-medisin/medisinplanter/dryo_f-m.htm (16.09.2009)

Internettbilder

- Ormetelg. *Dryopteris filix-mas*. Wikipedia (11.09.2009): <http://no.wikipedia.org/wiki/Fil:Koeh-202.jpg>
- Butare. *Alaria esculenta*. AlgeaBase (11.09.2009): <http://www.kystsone.no/images/marinassets/img588.jpg>
- Bygg. *Hordeum vulgare*. Wikipedia (11.09.2009): http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/5/52/EscourgeonHordeum_vulgare_subsp._vulgare.jpg/260px-Escourgeon_Hordeum_vulgare_subsp._vulgare.jpg
- Kvann. *Angelica archangelica*. Wikipedia (12.09.2009): http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fb/Archangelica_officinalis_a2.jpg
- Engsyre. *Rumex acetosa*. Wikipedia (12.09.2009): http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/48/Rumex_acetosa_cultivar_01.jpg/250px-Rumex_acetosa_cultivar_01.jpg
- Flaskestarr. *Carex rostrata*. Wikipedia (12.09.2009): http://en.wikipedia.org/wiki/File:Carex_rostrata.jpeg
- Gogn. Wikipedia (16.09.2009): http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/2/29/Metters_rope_serpentine_vtm.jpg/180px-Metters_rope_serpentine_vtm.jpg

Stjärnhimlen – vardag och myter

Ett par tusen stjärnor syns på natthimlen om man tittar utan kikare. Några tiotal är riktigt ljusstarka och formar tydliga figurer på himlen, på norra halvklotet är det främst Karlavagnen och Orion.

YNGVE RYD

Överallt har människor lagt märke till samma stjärnor och använt dem som klocka och kompass och berättat sagor om dem. Även om figurerna är framträdande så bildar de inte särskilt meningsfulla motiv, därför finns det många berättelser om vad Orion föreställer. Några stjärnor är mycket ljusstarka men ensamma, utan närliggande ljusa stjärnor som tillsammans bildar någon bra figur till, exempel Arcturus eller Sirius. Då har den stora stjärnan ett eget namn, som inte förknippas med någon bild. Så är det i samisk tradition.

Den gamle greken Ptolemaios gjorde en stjärnkatalog som beskrev 48 stjärnbilder. Det är orimligt många! Det finns inte alls tillräckligt med ljusa stjärnor som bildar så många tydliga figurer. De 48 stjärnbilderna var ett resultat av skriftkultur och professio-

Ola Omma. Foto: Yngve Ryd.

Nils Henrik Gunnare. Foto: Yngve Ryd.

nell astronomi, under antiken främst utövad av präster. Folk som saknat skriftspråk och inte byggt tempel har betydligt färre stjärnbilder.

Stjärnorna är framförallt väldigt användbara som nattklocka, som är viktigast när vinternätterna är långa. Jag har diskuterat stjärnor med gamla renskötare och ännu går det att få fram många uppgifter som saknas i litteratur. Nils-Henrik Gunnare och Ola Omma har haft mycket att berätta. När de var unga fick de vakta renhjor-

den mot vargar under vinternätterna, och då lärde de sig stjärnor. Här följer deras berättelse.

"Höstvinterns stjärnor

Stjärnorna vandrar från öster mot väster och är bra klocka på natten. För att visa tid ska stjärnor förflytta sig långt, så att det syns tydligt hur de far över himlen. Vi tittade alltid efter stjärnor på östsidan för att se tiden, för sådana stjärnor höjer sig och syns hela

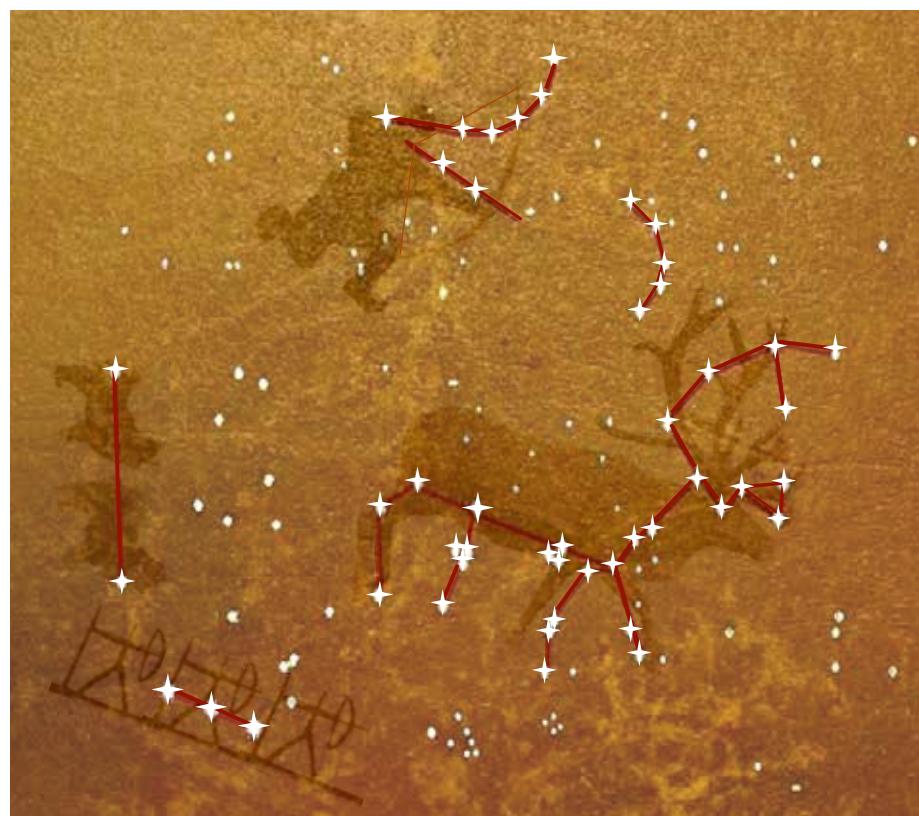
natten. Vi har aldrig hört att man tittade efter stjärnor västerut på kvällen, för de går snart ner under horisonten.

Mest tittade vi på stjärnorna under höstvintern fram till jul. Stjärnor har olika läge efter årstiderna och det är höstvintern som vi minns. Den tiden var vi ännu till fjällets med renarna. I Gárasavvon-fjället fanns det gott om varg när vi var unga, hela skockar, och om någon hade sett vargspår vaktade vi renarna dygnet runt. Vi tittade på stjärnorna för att se hur tiden gick och veta när det antligen snart blev morgon.

Vid jultiden kom vi ner i skogen och där det var det i regel mindre med varg. Då fick vi sova på nättarna och studerade inte stjärnor. Vid vintermarknaden har stjärnorna ändrat läge och syns inte i samma väderstreck på kvällen som under höstvintern. Framåt vårvintern är natten mycket kortare. Det ljusnar tidigt så stjärnor behövs nästan inte den tiden. Vi har inte hört namn för vårvinterns stjärnor.

Oftast syns flest stjärnor när det är riktigt kallt, för då är luften som klarast. När väderet är mildare syns i regel färre stjärnor, även om det är molnfritt. Råstotundran ovanför Gárasavvon är riktig ödemark. Småbyarna var långt bort och hade ingen elström och lyse när vi var unga. Stjärnorna syntes så tydligt, mycket tydligare än senare i livet. Nu har samhällena så mycket elljus att även om man är till fjällets syns stjärnorna svagare. Elljus måste nog vara minst tio mil bort för att stjärnorna ska synas klart.

Vieggénásste Capella, "Skymningsstjärnan", är en ljusstark ensam stjärna som syns först av alla stjärnor när det börjar skymma på eftermiddagen. Då är den ganska lågt i nordost och stiger sedan rätt upp och vandrar högt över himlen som en stor

Stjärnhimlen. Illustrasjon/fotomontasje: Svenn Egil K. Duolljá.

lampa. Om man är ute på kvällen syns det att den har hunnit iväg.

Guovddelinásste Capella, Vieggénásste, vandrar högt och mitt i natten är den ungefär mitt i himlen. Då kallas den inte Vieggénásste utan Guovddelinásste, "mittstjärnan". Gamla samer tittade efter den och sa: "Nu är det midnatt".

Guovddelinásste lyser så skarpt i kanten av Dálvvegjynno ("vinterleden", Vintergatan). Under morgonsnatten sjunker den mot väster.

Iehkedisnásste, **Iehkedisguovsojnásste** Arcturus, "Morgonstjärnan", är en

stor stjärna som syns lågt i väster när det börjar skymma, i trädtopparna. Den går ner och försvinner någon timme efter att det har mörknat. Den är ingen klockstjärna eftersom den försvinner. Iehkedisnásste är ljusstark men stjärnorna österut har redan lyst en stund innan den börjar att synas, eftersom den är västerut där himlen är ljus längre på kvällen.

Guovsojnásste, Áradisguovsojnásste, Idesnásste Arcturus, "Morgonstjärnan", är ett tecken när man vallar renar på hösten. Det är en stor stjärna, röd som lägan i en

fotogenlampa. Den går upp i öster före det börjar gry, innan minsta ljusning syns på himlen. Guovsojnásste fortsätter upp på himlen och försvinner med dagsljuset. Guovsojnásste syns alltid i oktober och november och är ett mycket bra märke den tiden. Nattvakten tittar i stjärnorna och vänderar vad tiden kan vara. När Guovsojnásste börjar synas i kanten av himlen vet man att snart dagas det, och då kommer avlösningen så man får fara till kåtan.

När det inte finns varg i närlheten behövde vi inte vakta på näätarna, men vi mjölkade renarna och samlade dem dagligen. Vi mjölkade ännu i oktober och i regel en vecka in i november, då slutar kalven att dia och vajan sinar. För att det korta dagsljuset inte skulle slarvas bort, steg vi upp medan det ännu var helmörkt, senast klockan fem. Vi tog märke efter Guovsojnásste, senast när den visade sig var det dags att dags att koka kaffe. Renarna kunde vara en mil från kåtan, så vi skidrade i mörker för att hinna fram till dem när det ljusnade, samlade under morgonen och mjölkade mitt på dagen. Klockor fanns nästan inte, därför tittade vi på stjärnorna.

Guovsojnásste var även ett märke när vi skulle flytta. Hämta härvkar, packa kåtan och lasta tog ett par, tre timmar och det gjordes i mörker, så att vi var färdiga att fara när det ljusnade. Höstvintern är mycket mörkare i Gárasavvon än i Jokkmokk, det blir knappast ljus alls utan var mest bara mörkt och kallt när vi flyttade. Månsken är bra, men man kan inte alltid vänta på månen. När det är snö ser man att arbeta fastän det är natt.

Idjanásste Arcturus. Höstvintern fortsätter och Guovsojnásste går upp allt tidigare. Vid jul går den upp redan vid midnatt och syns resten av natten. Då kallas den förstås inte Guovsojnásste utan Idjanásste, "nattstjärnan".

Guovsojnásste Spica. När höstvinterns Guovsojnásste blir nattstjärna framåt jul så dyker det upp en ny Guovsojnásste. Den börjar synas vid fyra, femtiden i sydost, den kommer smygande och stiger inte på himlen utan vandrar lågt nära horisonten tills himlen ljusnar. Den flimrar och rörs riktigt mycket ibland. Den här Guovsojnásste är inte röd som den första, utan klarare i färgen.

Sarvvagalbba Aldebaran och stjärnorna närmast, Morganstjärnor visar bara när natten ska sluta, men är inte märken under natten. En viktig klocka som syns hela natten och visar hur timmarna går är Sarvvagalbba, namnet betyder "älögongtaggen". Det är ett märkvärdigt namn, älgar har ingen ögontagg i sina horn. Det är ju renar som har det. I vanliga fall när hornet sitter på en verklig älг heter det sarvvatjoarve. Det är bara i himlen som älghorn kallas Sarvvagalbba. Hur som helst, Sarvvagalbba är en liten stjärnbild som ser ut som en triangel och stjärnan i nedre hörnet lyser starkast, precis som galbba på en ren som är kraftigast i nedre hörnet. Sarvvagalbba syns ganska lågt i öster på kvällen och vandrar över himlen och sjunker mot väster när det ljusnar. Under höstvintern är den i söder vid midnatt.

Gállábárne. Illustrasjon/fotomontasje: Svenn Egil K. Duolljá.

Gállaluondo Orions bälte, Gállaluondo, är tre stjärnor snett på rad. På höstvintern är det redan mörkt innan de stiger upp i öster. Men de far inte över himlen som Sarvvagalbba utan närmare horisonten, och på morgonen sjunker de mot väster. Gállaluondo är en mycket bra nattklocka som visar hur natten läder och timmarna går, men det får inte finnas berg som skymmer. Senare på vintern går Gállaluondo upp tidigare, vid vintermarknaden syns de redan nära det mörknar. Men då går de också ner tidigare, redan mitt i natten.

Gänget som har vallat renarna under kvällen får avlösning ungefär när klockan är nio eller tio. Klockor finns förstås inte, så karlarna tittar efter Gállaluondo som ska gå upp innan nattskiftet kommer. I regel hinner Benia också upp. Nattskiftet tittar på Sarvvagalbba och ser att när den sjunker mot väster så är det slutet på natten.

Namnet Gállaluondo betyder Gállá-pojkarna, de är jägare som skidrar efter älgen. Gállaluondo är ganska nära Sarvvagalbba och alla rör sig västerut. Pojkarna jagar älgen, de är inte så besvärligt långt efter och ser Sarvvagalbba hela tiden men hinner

Sarvvá. Illustrasjon/fotomontasje: Svenn Egil K. Duolljá.

aldrig ikapp, för skidorna sjunker. Jägarna kan också kallas Gålmå tjuojgge, "de tre skidäkarna".

Gällá är en sagofigur, det har funnits berättelser om honom men de är bortglömda. Under hans tid levde folk bara av jakt och fiske, tamrenskötsel fanns inte. Gällá hade mycket naturkrafter men var inte näjd, han var en godfruktig människa¹.

När vi vallade renar på nätterna rökte gammellappar pipa och studerade Sarvvagalba. De var mycket intresserade av dessa stjärnor och tittade och sa:

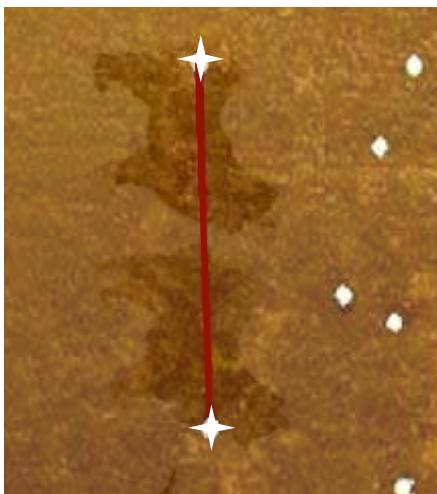
"Sarvvagalba manná!", ("Där far stor-tjurenen!")

Samer är inte bara renskötare, samerna är jägare också. Det är mest spännande att titta på Sarvvagalba och se hur pojken jagar storälgen. Sarvvagalba är så vackra stjärnor, de bästa av alla stjärnor. En del karlar och kvinnor var så konstiga människor och intresserade av stjärnor och visade dem för oss, särskilt storälgen.

Jägarna har förstas skidstav med spjut i övreändan. De stora stjärnorna nedanför och ovanför pojken är Soabbe och Sáitte, men vi minns inte exakt hur det var. Soabbe är troligast den nedre skarpa stjärnan (Rigel) och Sáitte den övre röda (Betelgeuse).

Bednaga två små stjärnor i Orion. Bakom Gållaluondo följer två stjärnor som kallas Bednaga, hundarna. Riktiga renvallarhundar håller sig alltid bakom karlarna, för att inte oroa renarna. Hundens far inte iväg olovandes utan följer bakom i skidspåret. Först när ägaren säger åt hunden att göra någonting springer den iväg.

Bednaga är små och svaga stjärnor, hundar är ju mindre än människor. Stjärnraden som är jägarpojkarna lutar, den förste är högre än den siste. Men Bednaga lutar inte

Bednaga. Illustrasjon/fotomontasje: Svenn Egil K. Duolljá.

utan är lika högt båda två, och finns nära sista pojken på samma höjd som han.

Gålggenásste Sirius. En ensam stor stjärna smyger upp i söder först vid midnatt. Den är ganska långt efter Gållaluondo och kallas Gålgge, ungefär "Den som far hit och dit". Gålggenásste är alltid nära horisonten och kolossalt ljus.

Gålggenásste hör till Gållaluondo och skidrar bakom och bär säcken med bytesklüder. Han är inte så nära jägarna men följer i samma riktning som dem och Sarvvagalba. Jägarpojkarna blir svettiga men får inte bärä säck med grejor, de måste vara lätt för att hinna upp älgen. Förr när folk jagade varg hade de gålgge, en karl som följde sakta bakom, han hade ingen hastighet. Han kan också kallas suojmoktjuojgge.

Åhkko Procyon, "Gumman", är en ensam stor stjärna långt bakom jägarna. Hon är hemma i kåtan. I det gamla livet var det åhkko som höll ordning i kåtan. Kanske hon

också håller ordning i himlen, kanske hon är gammeltanten som gör att stjärnorna vandrar som de ska hela natten. Det vet man aldrig.

Juomiga Castor och Pollux, "Tvillingarna", är två stora stjärnor intill varandra, inte så långt från Åhkko. De kommer fram på kvällen, sakta längs horisonten i norr, men så stiger de och vandrar ganska högt över himlen. De är lätt att få syn på men inte så speciella.

Dåvgge Karlavagnen. Stjärnorna är väldigt lika en pilbåge, dåvgge, med två stjärnor som är en pil. Jägare sköt vildren med pilbåge innan de fick renen tämjd, vi har hört mycket om det. Karlar som vallade renar tittade på Dåvgge för att veta när det blev morgon.

I våra gamla hemtrakter ovanför Gårasavvon är det lätt att se stjärnor närmare horisonten, för landet är öppen och slät tundra. Jokkmokksfjällen är sämre, här är djupa dalar och höga fjäll som skymmer sikten i olika riktningar. Här är det svårare att se nära Sarvvagalba och Gållaluondo sjunker mot väster. Jokkmokssamer tittar mycket efter Dåvgge, den slutar högt i himlen på morgonen, så den är enkel att se även bland fjäll och i hög skog. Men den visar inte nattens gång lika tydligt som Sarvvagalba och Gållaluondo. Det blir en bedömninng när man anser att Dåvgge är i läget som förebådar gryningen.

Guovsojnásste är svårast att se. Det ska helst vara släta fjäll som Råstotundran, eller stora myrar, för att man ska nära den stiger över horisonten. Men Guovsojnásste är den tydligaste klockan, man behöver inte bedöma läget utan vet att nära den syns, då är natten snart över".

Juoksa Karlavagnen. På höstvinterkvällar är Juoksa, "pilbågen", halvhög på himlen i norr. Den vrider sig

Njulla ja Juoksa. Illustrasjon/fotomontasje:
Svenn Egil K. Duolljá.

under natten och tidigt på morgonen är den högt i himlen, då ska man stiga upp för det kommer snart att ljusna. Det är svårt att se stjärnor genom rök-hålet i kåtan. Om man blir orolig med sovandet går man ut, och ser att nu är ju Juoksa redan mitt i himlen, nu är det dags att stiga upp!

Juoksa är en säker och bra klocka på vintern. Framåt vårvintern är Juoksa högt redan på kvällen och vandrar runt mitt i himlen under natten (Johan Rassa).

Sjuhtjunisá, Roavrggo Plejaderna

Sjuhtjunisá är en liten stjärnhop med flera småstjärnor tätt tillsammans. Stjärnsamlingen skiljer sig från allt annat på himlen och är lätt att få syn

på, trots att den är mycket liten. Men vad föreställer stjärnorna? Det finns en förklaring som återkommer över stora delar av jorden. Sjuhtjunisá/Plejaderna förknippas med väder; regn eller snöfall. Det är rimligt, den lilla gruppen med stjärnor tätt ihop påminner förstås om regndroppar eller snoflingor. Förr när det inte fanns ellus syntes säkert fler stjärnor än de sex största. Munkar ritade bilder på Plejaderna århundraden före uppfunden av kikare, och prickade in mer än ett dussin stjärnor som kan återfinnas även idag på rätt ställen. Men nu behövs oftast kikare för att se dem. Fler stjärnor gör förstås att likheten med snoflingor blir större.

Sjuhtjunisá, "rimfroststjärnorna", är ett bra namn för den täta hopen. Ordet *sjuhtje* betyder rimfrost på marken, den mörka himlen kanske föreställer marken som *sjuhtje* inte täcker helt. Roavrgo, "skinnfälten", är också ett träffande namn för de tätt liggande stjärnorna. Roavrgo är viktig och många brukar titta på den, säger Ola Omma.

Nöjd ändå

Många nächter är mulna, det kan snöa och inga stjärnor syns men det är inga större problem. Veteranen Amul Länta sa så här: "Om det är mullet vet man inte säkert när det är midnatt eller när morgonen närmar sig, men man är nöjd ändå. De stjärnlöra näätterna fungerar som kalibrering, så att man är van att vakna i rätt tid varje mor-

Var lyser solen mest?

Solen lyser mest i Sápmi! Det är inget skämt utan en absolut astronomisk sanning. Jordens bana runt solen är inte cirkelrund utan något elliptisk. När jorden är närmast solen förflyttar den sig också snabbast, och det råkar vara när det är vinter på norra halvklotet. När jorden rör sig lite längre från solen, och även förflyttar sig långsammare, då har vi sommar. Norra halvklotets sommarhalvår är därför några dagar längre än vinterhalvåret. Det är jordens lutning mot och från solen som gör skillnaden mellan sommar och vinter, inte avståndet till solen. Jordens atmosfär leder solstrålarna så att solen syns lite högre på himlen än den i själva verket är (refraktion). Vid ekvatorn går solen ner och upp nästan lodrätt och det sker fort, så där är effekten av refraktionen liten. Norrut på jorden är solbanan flackare vid horisonten och mer soltid vinnas. Effekten blir störst vid norra polcirkeln! Här lyser solen i 192 dygn per år, nere vid ekvatorn endast 184. Moln kan skymma solen, och vid polcirkeln stiger inte solen så högt och värmer så mycket som i Afrika, men det är andra saker.

gon. Hundarna håller reda på morgonen och brukar fara ut och skälla när det är dags".

Midnatt råder

Idjaguovddel, midnatt, är inte ett klockslag utan har en tidsutdräkt på ett par, tre timmar kring klockan tolv. Guovddelisnásste är stjärnan som

visar midnatt. Men det är inte ett exakt läge vid ett bestämt klockslag, utan det är stjärnan som vandrar genom området mitt i himlen och under några timmar visar att midnatt råder.

Kväll och morgon är som bekant inte heller några bestämda klockslag, utan den tid när ljuset ändras. Kväll är timmarna när det mörknar och efter att det blivit mörkt är det natt! Då blir "midnatt" begriplig som tiden mitt i natten, när det är lika långt till kväll som till morgon. Det moderna samhället med elljus har förskjutit kvällen långt in i natten. Nu pågår "kvällen" ofta fram till midnatt.

Under hösten och vårvintern när det är mörkt åtta, tio timmar, är det enkelt att betrakta alla mörka timmar som "natt". Under midvinterns långa nätter anses det vara kväll och morgon ungefär samma tider, kanske varar de någon timme längre. Både kväll och morgon utspelar sig i mörker. Klockan fem är himlen svart och kommer att vara det någon timme till, men morgonen börjar ändå.

Venus visar inte tiden

Planeten Venus kretsar runt solen i en bana som är närmare solen än jordens bana, därför syns Venus i gryning eller skymning. Venus syns endast vissa perioder, typiskt är några månader åt gången och det kan hända när som helst under året. Venus är inte användbar som morganstjärna, eftersom himlen själv brukar ljusna vid

Johan Rassa. Foto: Yngve Ryd.

horisonten samtidigt som Venus dyker upp. Venus ingår i själva gryningen utan att visa att den ska komma.

Venus är nyckfull men omisskännlig. Venus är oerhört ljusstark och faktiskt väldigt imponerande de gånger den syns. Kanske har sagor berättats om Venus i gamla tider, men det är i så fall glömt.

I äldre litteratur vimlar det av namn som vieggénásste, guovsojnásste, iehkedisguovsoj, áradisnásste och idesnásste. I regel är uppgifterna obegripliga. Ett återkommande fel är antagandet att namn som har att göra med morgon eller kväll måste handla om Venus. Det finns enstaka gissningar om att det kan vara något annat än Venus, men i stort sett saknas insikt om de regelbundna morganstjärn-

orna, de som visar att gryningen ska komma.

Månen är för krånglig som klocka, ibland går den upp fort och vandrar fort. Andra gånger flyttar den sig sakta och kan nästan stå stilla på samma fläck på himlen. Månen kan synas hela natten, men bara några dagar senare kan den vara försvunnen. Månen är en hare.

Månen är viktig i andra sammanhang, fullmånens ljus är utmärkt bra vid arbete med renar, eller när man flyttar med rajd. Och så finns det förstås många regler om vardagssysslor som inte bör göras när månen är i nedan, utan när fullmånen närmar sig.

Tre morganstjärnor

En stjärna som dyker upp sent på natten och förebådar gryningen kallas morganstjärna, och någon månad senare är det en annan som är morganstjärna. Det krävdes många trassliga diskussioner med Omma och Gunnare innan begripliga mönster började framträda. Vi har även varit ute och tittat på stjärnhimlen. Jag har använt en stjärnkarta som kan roteras och snurrat mycket på den, och så småningom kunde deras berättelser sammanföras med stjärnkartornas namn.

Under midvintern går morganstjärna nummer två, Spica, upp redan vid midnatt. Men då börjar faktiskt en tredje! morganstjärna att synas. Altair går över horisonten i öster vid fyra, femtiden vid vintermarknaden. Men en morganstjärna behövs nästan inte

den tiden på vintern, då har man flyttat till vinterstället. Om betet är bra är det årets lugnaste tid för renskötare. Det kan räcka med att skidra ett varv runt renhjorden varannan eller till och med var tredje dag. Då behöver man inte heller lämna kåtan medan det är mörkt, utan kan invänta ljuset. Dagarna blir snabbt längre och vid vårflyttingen är nätterna ljusa.

Allt med stjärnor, dygnets tider och orientering är viktigast under höstvintern. Det finns bara otydliga minnen av Altair, den tredje morgonstjärnan. Medan minnen och beskrivningarna av morgonstjärna ett och två, Arcturus och Spica, är mycket tydliga.

Biernnanásste, Buolasjnásste Vega

Vega är ett bra exempel på hur en stjärna får olika namn när den har olika läge på himlen. Vega är ensam utan att forma någon stjärnbild, under höstkvällar har den ogynnsamt läge högt på himlen och är inte användbar som klocka eller vägvisare. Men Vega är trots allt en av himlens allra ljusstarkaste stjärnor och bör ha dragit blickar till sig. När den inte är användbar i praktiska sammanhang, då kan man åtminstone berätta sagor om den. Ola Omma säger så här om Biernnanásste/Vega/björnstjärnan:

"Biernnanásste finns, det är en ensam stjärna högt mitt i himlen, med småstjärnor runt omkring. Biernnanásste är den största och kraftigaste stjärnan och lyser så klart, jag tror inte att

den blinkar. I gamla tider berättades mycket om denna björn, ibland kallas den till och med för biernnanávdde. Rovdjur följer efter kött, biernnanávdde var ett nästan skräckinjagande djur som orkade ta kål på stora älgar. Biernnanásste var omtalad, den är den mäktigaste stjärnan, stjärnkungen, och kallas också Násstehärrå."

Under höstnätter sjunker Vega/Biernnanásste sakta västerut och försvinner när det ljusnar. Men så börjar det hända saker! Vega sjunker allt tidigare under höstvinterkvällarna och blir kvar vid horisonten i midvintermörkret. Vid midnatt under midvintern träder Vega fram som den bistra Buolasjnásste, "köldstjärnan". Hör vad Ola säger:

"Buolasjnásste syns bara vissa årtider, den är lägt i norr vid midnatt mot slutet av höstvintern och början av midvintern. För att den ska synas måste landet vara slätt, det får inte finnas berg mot norr. Buolasjnásste betyder "köldstjärnan" och den syns bäst när vädret är klart och skarpt. När näsan fryser, då håller termometern trettio eller fyrtio grader kallt, och då är stjärnan äkta Buolasjnásste! Den lyser mycket starkt med annat ljus än andra stjärnor. Den är nästan vit och blinkar, tittar man en stund kan den hastigt ändra färg och bli blåvit.

Buolasjbieggä är en kall vind som svider mot ansiktet och näsan så det blir köldskador om man är oskyddad. Men sådan vind kommer inte ofta."

Ola Ommas ord blir än mer dramatiska när man läser gamla berättelser om en ödesdiger midnattsstjärna. I

början av 1700-talet skrev Thomas von Westen om en näjd som berättade så här om runebommen (trumman):

"Naar Ringen falder paa Morgen-Stjernen, betydes godt og frugtbart aar, og ingen Sygdom: men naar Ringen hefter ved Midnats-Stjernene, da kommer Lapperne noget til at brøste (mangle, sakna) ².

Inga uppgifter finns om vad det ska vara för stjärnor. Men det finns egentligen inte så mycket att välja på, titta själv på himlen eller en stjärnsnurra! Jag tror att "Midnats-Stjernene" är Buolasjnásste och några småstjärnor nära den.

Gádnes och Siebet-tjähkkå, fulländade midnatts-stjärnor

Capella är mittstjärnan som visar midnatt vid midvintern, men den midnattsstjärnan omges inte av några olycksbådande berättelser, tvärt om. Bland annat Grundström och Turi nämner en stjärnbild som heter Sarvva, älgen³. Den är mycket stor och sammansatt av stjärnor i Kusken och Perseus, och Cassiopeia är älgens horn. Cassiopeia ser ut som ett halvplatt W och är ganska lik ett älghorn. Många äldre samer har hört att det ska finnas en stjärnbild som heter Sarvva, men har svårt att peka ut den. Kanske för att den är stor med många stjärnor och otydlig, förutom hornen.

Grundström återgav en teckning med Sarvva och flera namn på stjärnor som är älgens kroppsdelar, bland annat

Gádnes (korsben) och Siebettjähkkå (manke). Han skrev:

"När Gádnes och Siebettjähkkå befinna sig i jämnhöjd med varandra är det midnatt, säger man"⁴.

Teckningen är så välgjord att det utan vidare syns att Gádnes är Menkalinan och Siebettjähkkå är Capella. Grundström kanske inte insåg det, för han nämnde inte namnen. Det är en klar miss, för märket med de två stjärnorna i jämnhöjd stämmer utomordentligt bra kring första december, och är ett bra märke större delen av november och december. Dessa midnattsstjärnor, som utgör en del av det eftertraktade jaktbytet Sarvva, kan väl knappast vara olycksbådande? Menkalinan och Capella är de fulländade midnattsstjärnorna, just när vinternätterna är som längst. Det är en kunskap som förtjänar att skrivas in i scouthandböcker. Buolasjnásste/Vega är absolut bästa kandidaten till midnatts-demon.

När Ola berättar om Biernnanásste säger han att den stjärnan nog inte blinkar. Det bidrar till att stjärnan anses som märlig, som Násstehärrå. Men Buolasjnásste blinkar! Just precis så är det, stjärnor lyser med fast sken och det är daller i jordens atmosfär som gör att stjärnor tycks blinka. Ljuset från en stjärna som är högt i himlen har kortare väg genom atmosfären och därfor blir ljuset stabilare. Vid horisonten måste stjärnljuset gå mycket längre väg genom atmosfären, och därfor blinkar det. Ola säger också att stjärnor inte blinkar alla nätter, och om de blinkar mycket kan det båda

storm. Så är det också, det finns luftrörelser, och olika varma luflager, som inte märks vid marken men som ger upphov till olika mycket blinkande.

För att lägga märke till och minnas sådana här saker, utan att ha läst om det i böcker, måste man ha tittat mycket på stjärnor. Jag har frågat och Ola säger att han tittade i timmar när han vaktade renar på nätterna, det fanns inte så mycket annat att fördryva tiden med.

Vuostasj násste Altair

Nils-Henrik Gunnare berättar så om höstsommarens första stjärna:

"Vuostasj násste syns kring första augusti när nätterna börjar skymma några timmar. När jag var barn tittade äldre folk efter Vuostasj násste. När den är möjlig att se så är det ett tecken att nu är det höstsommar, nu går det mot mörkare tider. Det la jag på minnet! Det var spännande att titta nästa sommar när himlen började bli lite skum och se om stjärnan skulle komma tillbaka. Och det har den alltid gjort, samma tid varje sommar. Jag har fortsatt att titta efter Vuostasj násste i hela mitt liv, jag brukar alltid leta den när himlen är klar. Tidigast kan den synas 29 juli men då måste himlen vara alldelens klar utan något dis. I Stáloluokta syns Vuostasj násste över Viejevägge när det har blivit natt. Solen är norrut strax under horisonten och stjärnan syns söderut, i rakt mot-satt riktning som solen, där blir nedre

delen av himlen en aning mörk. Vuostasj násste är halvhögt på himlen och man måste veta var man ska leta, men när man väl får syn på den så syns den tydligt. Det är en stor stjärna, andra stjärnor mot söder är för svaga och syns inte. Norrut och rött upp är himlen för ljus för alla stjärnor".

Stjärnor och väderstreck

Polstjärnan är ofta nämnd i litteratur och sägs vara viktig därfor att den alltid pekar mot norr. Det stämmer inte alls för nordliga breddgrader. Vid nordpolen står Polstjärnan i zenit, punkten rakt upp i himlen mitt över huvudet. I det läget pekar den inte mot något väderstreck alls. I Jokkmokk vid polcirkeln är Polstjärnan tillräckligt nära zenit för att bli en dålig nordvisare. På öppen slät mark kan man ana sig till att stjärnan pekar mot norr, men det är mest därfor att man redan av andra anledningar vet var norr är. Inne bland träd där det är svårt att föreställa sig en plan horisont tappar Polstjärnan sin antydda nordriktning och visar ingenting. Polstjärnan är okänd bland renskötare när det handlar om att hålla reda på väderstreck, här har den ju ingen riktning.

Om himlen är klar så att stjärnorna syns, då behövs de ofta inte som vägvisare. Förutom stjärnorna syns även bergens och fjällens konturer och då hittar man riktningen med hjälp av dem, på samma sätt som man hittar på dagen när man rör sig i kända mar-

ker. Ibland kan stjärnorna vara bra som vägvisare, som i högväxt barrskog där bergen är skymda och endast himlen syns. Stjärnorna vandrar från öster till väster och när de är högst på himlen är de i söder, precis som solen. Himlen är full av stjärnor och hela natten finns det stjärnor som är högst i söder. Men man tittar efter de vanliga tydliga stjärnorna: Sjuhtjunisá/Plejaderna och Sarvvagalbba/Aldebaran. De ligger ganska nära varandra och när de är högst är de i söder. Det stämmer riktigt bra, på ett ungefär, under höstvintern. Riktningen mot söder blir inte exakt, men det behövs inte. Det blir i alla fall så pass bra att man inte blir snurrig och förväxlar norr med söder, utan vet huvudriktningen.

Vad betyder Sarvvagalbba?

Det finns åtskilliga funderingar om vad som menas med namnet Sarvvagalbba. Kanske en hel älghornsskovel är galbba. Ola Omma är alldelens bestämd med att Sarvvagalbba är en älg, inte en ren. Så sa äldre folk när han var ung. Både älgar och renar fäller sina horn i november efter brunsten. Jägare på skidor har inte många veckor med skidföre för att jaga en tjur med horn, vare sig det är älg eller vildren. Berättelsen om det behornade djuret som jagas i himlen är troligen tusentals år gammal och flera skikt finns förmögeligen i den; både om älgar och vilda och tama renar. Vi kanske får näja oss med att Sarvvagalbba är ett sagodjur som inte riktigt finns i verkligheten.

Det är stjärnor som är i öster på kvällen som rör sig i söder vid midnatt. Vid vintermarknaden befinner sig Sarvvagalbba och de andra stjärnorna i söder redan på kvällen, vid midnatt är de i väster och det är också ett märke. Den tiden på vintern finns det inga bra stjärnor i söder vid midnatt. Gamlingarna präntade in det i barnen, de skulle lära sig att se hur stjärnorna vandrar, att de är högst vid midnatt och att de ändrar läge under vintern.

Gálláluondo/Orion vandrar lågt på himlen och är i regel skymd inne i skog, men man tittar även efter Guovddelisnásste/Capella, som syns högt i himlen vid midnatt. När man vet att det är midnatt, då vet man också vilka stjärnor som ska synas i söder samtidigt.

Juoksa/Karlavagnen är ett mycket bra märke som gamla samer nämner. Den är lagom högt på himlen och går aldrig upp eller ner utan syns alltid när himlen är mörk. På kvällen ligger Juoksa i norr och vandrar inte iväg utan vrider sig. Vid midnatt är Juoksa kvar i norr och pekar då neråt mot horisonten där.

Ibland kan man ta hjälp av någon enstaka ljusstark stjärna vilken som helst som syns över träden, och råkar ligga ungefär i riktningen dit man färdas. När man kommer ut där det är öppet, till exempel på en myr, då syns bergen och då hittar man med hjälp av dem. Men det finns områden med stora myrar och låga berg. Ibland är himlen skum ner mot horisonten så att bergen inte syns, men stjärnor högre

Nordhimlens tio ljusaste stjärnor

	Magnitud
Sirius Gålggenásste	- 1,5
Vega Buolasjnásste, Biernnanásste, Násstehärrá	0,0
Arcturus lehkedisnásste, Guovsojnásste, Idjanásste	0,0
Capella Guovddelisnásste, Siebettjähkká	0,1
Rigel Soabbe	0,1
Procyon Áhkko	0,4
Betelgeuse Sájtte	0,5
Altair Vuostasj násste, Guovsojnásste	0,8
Aldebaran Sarvvagalbba	0,9
Spica Guovsojnásste	1,0

Se så enkelt! Det är de största stjärnorna som folk har lagt märke till, studerat och givit namn. Namnen på Rigel och Betelgeuse är lite osäkra, men det finns berättelser om att jägarpojkarna Gálláluondo/Orions bälte har skidstav med spjut.

Procyon, Vega, Spica och Altair har inte varit kända med samiska namn tidigare. Samiska namn för Capella och Aldebaran har förekommit diffust i litteratur, men först här och nu parats ihop med rätt stjärnor. Stjärnsnurror har varit ett viktigt hjälpmittel i vårt arbete med att lista ut vad som är vad. Guovsojnásste är välkänd till namnet, men ytterst få mäniskor kan peka ut den på himlen och förknippa den med Arcturus, Spica och Altair. Det är Nils-Henrik Gunnare och Ola Omma som skapat ordning i himlen.

Ingrid Partapuoli. Foto: Yngve Ryd.

på himlen syns. Kalfjäll är enklast, där syns fjälltoppar som ger riktning.

Dálvvegäjno/Vintergatan är också en hjälp för att hålla riktningen. På höstkvällar sträcker den sig från öster till väster, mitt i natten har den vrudit sig till norr-söder. Dálvvegäjno syns allra bäst på hösten innan snön kommer, och bättre under höstvintern och sämre under midvintern.

Väderstreck och stjärnor kan summeras med Ola Ommas ord: "Gammellappar hade ingen kompass, bara huvudet "⁵.

Guovsagisá, norrsken

Det är en vida spridd tanke att norrsken kan vara farligt och att man inte får retas med det. Sådana berättelser finns bland många nordliga folk. Det

är också välkänt att norrsken kan höras ibland. Så här berättar Ingrid Partapuoli: "Om norrskenet är tyst och inte rörs mycket, kan det vara möjligt att få igång det så att det börjar fladdra och höras. Men det sägs att man inte ska reta norrskenet. Folk brukar ha respekt för norrskenet, och titta litet och sedan titta ner. Men det kan förstås vara spänande att hujta åt norrskenet, för att det ska komma närmare. Helst ska vädret vara kallt, med norrsken som lyser i alla färger. Det är inte säkert att något händer genast om någon börjar att väsnas, det kan dröja en stund innan norrskenet reagerar. Det är bäst att stå där det är öppet, som på en myr. Om man visslar ändrar sig norrskenet, det blir oroligt, rör sig mer, fladdrar och kommer närmare. Egentligen kanske skenet inte kommer närmare, men man tycker själv att det gör så. Och så börjar ett svagt frasande ljud att höras.

Det kan vara bra att vissla, om någon kommer och undrar vad som händer kan man låtsas att man har tappat hunden och visslar efter den."

Himmelska jakten

Gunnare och Omma berättar om Sarvvagalbba (Aldebaran) och jakten på älgen. Sagan om en jakt i himlen är mycket spridd och finns bland samer, folk i norra Ryssland, Sibirien och in i Nordamerika, faktiskt ända ner i Sydamerika. Den ryske forskaren Jurij Berezkin har skrivit en artikel om jaktytten. De stjärnbilder som förknippas

Boahji. Illustrasjon/fotomontasje: Svenn Egil K. Duolljá.

med den är de tydligaste på nordhimlen: Karlavagnen, Orion, Plejaderna, Cassiopeia. Bytet är en björn, älg, ren eller hjort. Myten finns i tre huvudvarianter. En västsibirisk handlar om Karlavagnen, jägarna är handtaget och vagnen är bytet, i regel en älg. I Nordamerika är bytet i regel en björn. En centralasiatisk variant finns med Orions bälte som byte, tre hjortar. Andra stjärnor i Orion är en jägare och en pil. Motsvarigheter finns även här i Nordamerika.

Det finns en tredje variant som kallas arktisk. Orion är inte byte utan jägare, och bytet kan vara Plejaderna eller Cassiopeia. Denna myt finns i nordligaste Sibirien och bland polareskimåer. I en del fall är bytet en isbjörn, som är Aldebaran. Här känner vi igen den samiska sagan! Jägarna är ju Orions-tjärnorna (Gálláuondo), och både Aldebaran (Sarvvagalbba) och Cassiopeia (Sarvva) finns som den jagade älgen. Jag tycker att det är spännande och fantasieggande att inuitter nämner Aldebaran som jaktbyte, precis som Ola Omma och Nils-Henrik Gunnare också berättar.

Namnet Sarvvagalbba nämns i förbigående några gånger i äldre litteratur, bland annat av Turi, men utan detaljer. Det är Ola och Nils-Henrik som klargjort vilka stjärnor det handlar om, och att det är en viktig mytisk stjärnbild.

Noter

- 1 *Ordet är inte felstavat, det ska vara godfruktig.*
- 2 Citerat i Lundmark s. 88.
- 3 Grundström Folklig tideräkning s. 62. *Turi, En bok om samernas liv.*
- 4 Grundström s. 62. Teckningen finns i Lundmark s. 100.
- 5 När gamla samer talar svenska och säger "gammellappar" så är det en respekticerad grupp mänritskor som menas. Uttrycket "gammellappar" betyder närmast äldermän, visheten, erfarenheten personifierad. "Gamla samer" har inte samma positiva värdeladdning, det är ett neutralt uttryck som anger ålder.

Tjálle

Yngve Ryd le reigádam jagen 1952 Vuollerijmen. Sân la tjállám moadda girje vuoras sámij ságájdallamijs, ierit ietján muohta ja dållå vidjurij birra. Sân le guddnedoktor Ubmema universihtan.

Suv e-poassa le:
yngve.ryd@telia.com

Forfatter

Yngve Ryd er född i 1952 i Vuollerim. Han har skrivit flera böcker som grundar sig på långvariga intervjuer med gamla samer, bland annat om snö och eld. Hedersdoktor vid Umeå Universitet.

E-post: yngve.ryd@telia.com

Litteratur og kilder

- Ahlin, P. *Astronomisk kalender*, årgångarna 2000 – 2009, Stockholm. Här finns datum för Venus uppträdande på himlen. I årgång 2007 finns förklaringar (s. 64 - 69) till varför solen lyser mest vid norra polcirkeln.
- Grundström, H. 1950. Folklig tideräkning i Lule Lappmark. *Svenska Länsmål sjuttontredje årgången*, Stockholm.
- Høydalsvik, S. 1981. Stjärnsnurra, utgiven av universitet i Tromsø. Med snurran kan man följa stjärnornas läge timme för timme alla dygn under året. Snurran är gjord för norra Skandinavien, de flesta andra snurror stämmer bäst för södra Skandinavien.
- Jönsson, U. 1995. *Stjärnhimlen, en vägvisare i natten*, Stockholm. En stjärnsnurra följer med boken.
- Lundmark, Bo. 1982. *Sol- och månkult samt astrala och celesta föreställningar bland samerna*, Umeå. I denna bok finns mängder med äldre litteraturuppgifter samlade.
- Rönne, B., Stenholm, B. 1995. *Alla våra stjärnbilder*, Stockholm.
- Turi, J. 1917. *En bok om samernas liv*. Faksimil Umeå 1987.

Andre kilder / Internettkilde

- Intervjuade personer: Nils-Henrik Gunnare f. 1926, Ola Omma f. 1922, Ingrid Partapuoli f. 1935, Johan Rassa f. 1921. Dessutom har jag fört kortare samtal med många andra äldre samer.
- Berezkin, J. *The cosmic hunt, variants of a Siberian – north American myth.*
www.folklore.ee/folklore/vol31/berezkin.pdf

Yngve Ryd:

Násstealmme

Yngve Ryd le ságájdalittám moatten vuorrashap sámijt, ma li ællosujton ja dasi gulluji, násstealme birra. Arthkal le gáktu da sjierrisamos náste aneduvoin kláhhkkán, ájgev ja almeguovolot vuosedittjat. Násstealnime rievddá dálve alluj, ja le de gálmenná sierra náste ma doajnni Guovsojnássten. Planehta duola dagu Venus ja mánnio e aneduvá kláhhkkon jalik almeguovolot vuosedittjat danen gá ælla nav stuovvása ja álu e almen vuojrinu. "Mánnio le njoammel", javlá akta ságájdalle. Moatten násten máhhti liehket sierra namá gatjálvis gágggu almenasen li. Náste gulluji násstegåvájda ma vuosedti gáktu ulmutja li gárvájt vuojnnám majna ietjasa iellemav ja kultuvrav gárvádin. Duola dagu sáme násstegåvá li tjanádum væjjdomij juovsaj ja sáttij, bednaga, sarva, boahitsu, fániillja j.n.á. Sáme násste- ja násstegåvánamá le de boares namá. Dát vuohke násstealmme gehtjadt, gárvnu aj ietjá álmumkutjerdaj lumna duola dagu iniuhtaj. Dát aj gullu Guovsagisájda mij várálattjan aneduvá moatten almmuktjerdaj lumna árkritis. Jus guovsagisájta hárda, de máhttá boahitet lagábuja ja aj ulmutjav vahágahttet. Ja diehti gus jut biejve bájttá 8 jánnundra maelggadappov Divtasvuonan ja Jähkämähken gá ekvatorin?

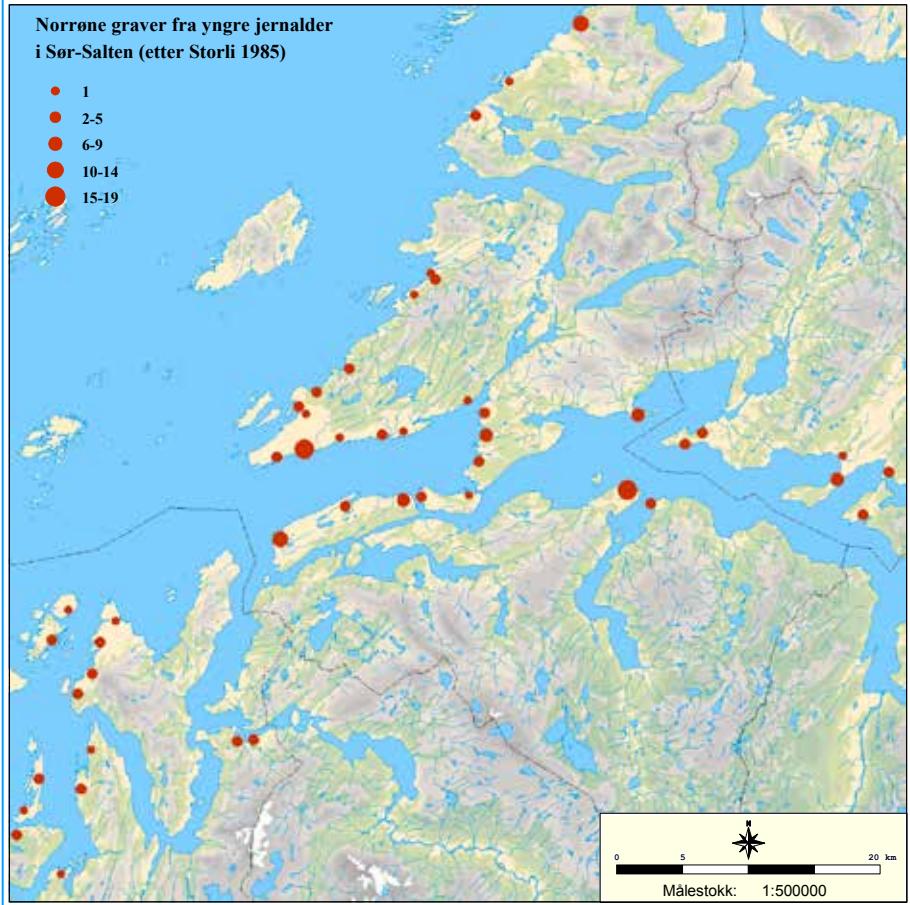
Sør-Saltens samiske fortid – eit utforska område

EIRIN HOLBERG

For 30 år sia var samisk historie næraast ikkje eksisterande. Noreg var nordmennene sitt land, og samane var sett på som eit eksotisk krydder av jegerar og reingjetrar som høyrde heime i dei indre delane av Finnmark og Troms. Dette biletet er no fullstendig endra, og eit heilt nytt historisk landskap med ei rik og variert samisk kulturhistorie har kome til syne. Trass i at forskinga har kome langt, er den samiske fortida i Nordland framleis lite kjent. Nordland var korkje samisk eller norrønt område, det var eit blandingsområde med kulturmøte som me veit svært lite om. Korleis var forholdet mellom samiske og norrøne grupper i jernalderen og tidleg mellomalder? Heldt dei til i klårt åtskilte samfunn, eller levde dei så tett at det ikkje let seg gjere å skilje mellom samiske og norrøne område? Dreiv samane berre med jakt og fangst, eller dreiv dei med gardsbruk, fiske og tamreindrift?

Forsking om samisk fortid i Nordland

Den samiske fortida i Sør-Salten er uutforska. Dei få historikarane og arkeologane som har skrive om dette

Kartet viser korleis dei norrøne gravene i delar av Sør-Salten, og truleg også den norrøne gardsbusettinga, låg ytst ved kysten og i fjorden. Dei speglar eit landskap med få norrøne funn i innlandet og sidefjordane, som kan ha vore samiske bruksområde.

Illustrasjon: Eirin Holberg/Salten Kartdata.

området har først og fremst hatt fokus på spora etter norrøn og norsk aktivitet, mens dei tydelige spora etter samane sitt liv og virke i stor grad har vorte oversett. Undersøkingar i andre område har påvist samisk jernaldersbusetnad så langt sør som i Hedmark, i sørsamiske kystområde og ein tidlegare ukjend variasjon i samiske næringstilpassingar i nordre Nordland (Andersen 2002, Bergstøl 2008, Dunfjeld-Aagård 2005, Evjen og Hansen 2008). Det har gitt oss ei forståing av kor utbreidd det samiske kulturområdet har vore, og kunnskap om utviklinga i dei samiske samfunna og deira forhold til norrøne og norske samfunn. Ikkje minst har det vorte klårt at samisk fortid er mykje meir variert og mangesidig enn ho tradisjonelt har vore oppfatta som. Dette er spennande! Men det gjenstår å gjere det same for Sør-Salten, som har eit rikt samisk materiale som ventar på å bli studert nærare.

At sørlege delen av Nordland, og Sør-Salten spesielt, har falt mellom to stolar i forskingssamanheng, kan skuldast at området ligg geografisk langt frå forvaltningsmuseet Tromsø Museum, og at enkelte samiske grupper har fått større fokus enn andre i vår eige tid. Det har til dømes vorte forska meir i områda til dagens reindriftssamar, enn i sjøsamiske område. Det einaste større arbeidet som er skrive om samiske kulturminne i Sør-Salten, er arkeologen Inger Storli si doktorgradsavhandling om buplassar med rekkeorganiserte eldstadar, såkalla "Stallo-tufter", i Lønsdal, Saltdal

(Storli 1994). Den manglande utforskinga av den samiske forhistoria og historia i denne delen av Nordland kjem tydeleg til syne blant anna i NOU 2007-14, *Samisk naturbruk og rettsituasjon fra Hedmark til Troms*. I dei historiefaglege bidraga til rapporten er svært lite informasjon å finne om dette området, og noko som gir difor inntrykk av at det berre er i den nordlege delen av fylket det har vore ei samisk fortid av betyding. Ein konsekvens av dette, er at sjølv ikkje lokalbefolkinga kjenner til den lange samiske historia i området der dei bur. Det er eit paradoks når ein ser på det rike og varierte arkeologiske materialet som finst her, noko som kom tydeleg fram i arbeidet med å skrive Bodøs historie (Holberg og Hutchinson 2009). Det er difor eit stort behov for forsking om dei samiske kulturminna og samfunna dei var del av i Sør-Salten. For å illustrere kva kunnskap vi har, og kva spørsmål det gjenstår å få svar på, skal vi sjå nærmare på ein bestemd historisk situasjon herifrå. Her kjem vi inn på eit sentralt emne frå yngre jernalder, nemleg spørsmålet om kva slag kontakt det kan ha vore mellom dei norrøne høvdingane og den samiske befolkninga.

Samane i Misvær-fjorden og høvding-setet på Ljønes

Vikingtida er kjend for rike gravfunn og sagaforteljingar om høvdingar, makkamp og plyndringstokt til fjerne område. Den samiske vikingtida er

mindre kjend. Men etter kvart har forskarane vorte klar over at samane kan ha spela ei svært viktig rolle i utviklinga av høvdingsamfunnet i Nord-Noreg. Dei såkalla håløyghøvdingane var vidgjetne både i sagalitteraturen og i seinare forsking som maktige og stride. Det er likevel eit paradoks at ein hadde særleg sterke høvdingar nettopp i Nord-Noreg, der ein skulle tru at ressursgrunnlaget for ein høvding var heller dårlig. Jordbrukskulturen var her sterkt utsett for uår, og fisk hadde enno ikkje vorte ei viktig handelsvare. Kva slags ressursar var det då høvdingane nyttta for å bygga og utvikla makt? Nettopp her kjem samane, og dei varane dei produsera, inn som ei interessant forklaring. Me veit at samane kunne levera pelsverk og andre varar frå jakt og fangst, og dette var varar som høvdingane lett kunne bytte mot rikdom, status og venskap med stormenn lengre sørover langs kysten. Grunnlaget for den sterke, nordnorske høvdingmakta var mest sannsynleg nær kontakt med ei stor og aktiv samisk befolkning. Det kan vi og sjå spor etter i Sør-Salten.

Store hustufter, mange og store gravhaugar og rike gravfunn viser at det fanst gardar som var langt over gjennomsnittet store i Nordland i yngre jernalder. To slike gardar har ligge ved munninga av kvar sin sidefjord til Saltfjorden i Bodø: Ljønes ved utløpet av Misvær-fjorden, og Seines ved Beiarkjeften. Begge desse gardane har vore av ein slik storleik og har så mange og rike gravfunn at dei kan ha vore høvdingsete, om ikkje naudsyn-

Dei mange, store gravhaugane på Ljønes tyder på at dette var ein av dei største gardane i Sør-Salten i jernalderen. Var grunnlaget for velstanden varer som samane i Misværfjorden leverte? Foto: Ernst Furuhatt.

leg samstundes. Karakteristisk for både Misværfjorden og Beiarn er at dei har vore samiske bygder i historisk tid, og at det er mange udaterte samiske kulturminne men få eller ingen norrøne kulturspor her. Det er sannsynleg at heile Misværfjorden og områda innanfor var eit reint samisk bruksområde i jernalderen. Og plaseringa av dei to storgardane skal truleg forklarast med at dei har lege slik til at dei har kontrollert handelen med

samane innover i desse fjordane. På den måten kan ein seia at desse store norrøne gardane er ei viktig side av den samiske historia i området. Her skal eg sjå nærmare på forholdet mellom Ljønes, som var ein av dei største gardane i Bodø gjennom heile jernalderen, og samane i Misværfjorden.

Høvdingsamfunnet bygde på eit system der ressursar i eit område vart kanalisert inn til høvdingsetet. Det kan ha skjedd både gjennom varebytte

og som forpliktande ytingar i bytte mot høvdingens beskyttelse og velvilje. Høvdingen kunne så drive handel med varane og bytte dei mot ressursar som gjorde det muleg for han å halda ein hird eller eit følgje av krigarar. Han kunne og bytte dei spesielle nordlandsvarane mot prestisjevarer som han kunne bruke som gåver i venskapsalliansar med andre stormenn. Ein slik omfordelingsøkonomi sikra overskot og maktgrunnlag for

På Vestvatn-garden vart det grave ut mange pilar og anna utstyr til jakt og fangst.

Foto: Adnan Ićagic.

høvdingane, og ein rimelig tilgang på ulike typar varer til andre. Samar har truleg drive med ulike næringar, men forholdet deira til høvdingane var grunnlagt på at dei var spesialistar på jakt og fangst.

Eit slikt syn på forholdet mellom samane og dei nordnorske høvding-seta bygger på fleire forskjellige kjelder. Mest kjend er forteljinga til Ottar – ein nordnorsk stormann som på 900-talet fortalte nettopp at rikdomen hans var grunnlagt på ”skatt som finnane betaler”, altså varer frå samane.

Korleis høver dette mønsteret med materialet vi kan studere frå Misværjfjorden og Ljønes?

I Misværjfjorden og områda innanfor er det registrert fleire kulturminne som tyder på at samar har ein lang tradisjon for å drive med jakt og fangst i innlandet og fjellet. Det er registrert heile anlegg av fangstgroper og mange udaterte spor etter kortare opphold i form av eldstader og teltrinigar. På den utgravne samiske garden på Vestvatn, som var busett på 1000-talet, er det funne ein mengde

bein etter ulike typar vilt, og pilar av ulik storlek og type som bekreftar breidda i fangsten. Her er også nokre pilar som har vore nytta særskilt til pelsdyrjakt. Vi veit at pilane var til dette formålet, fordi dei har avrunda spiss for å ikkje øydelegge skinnet.

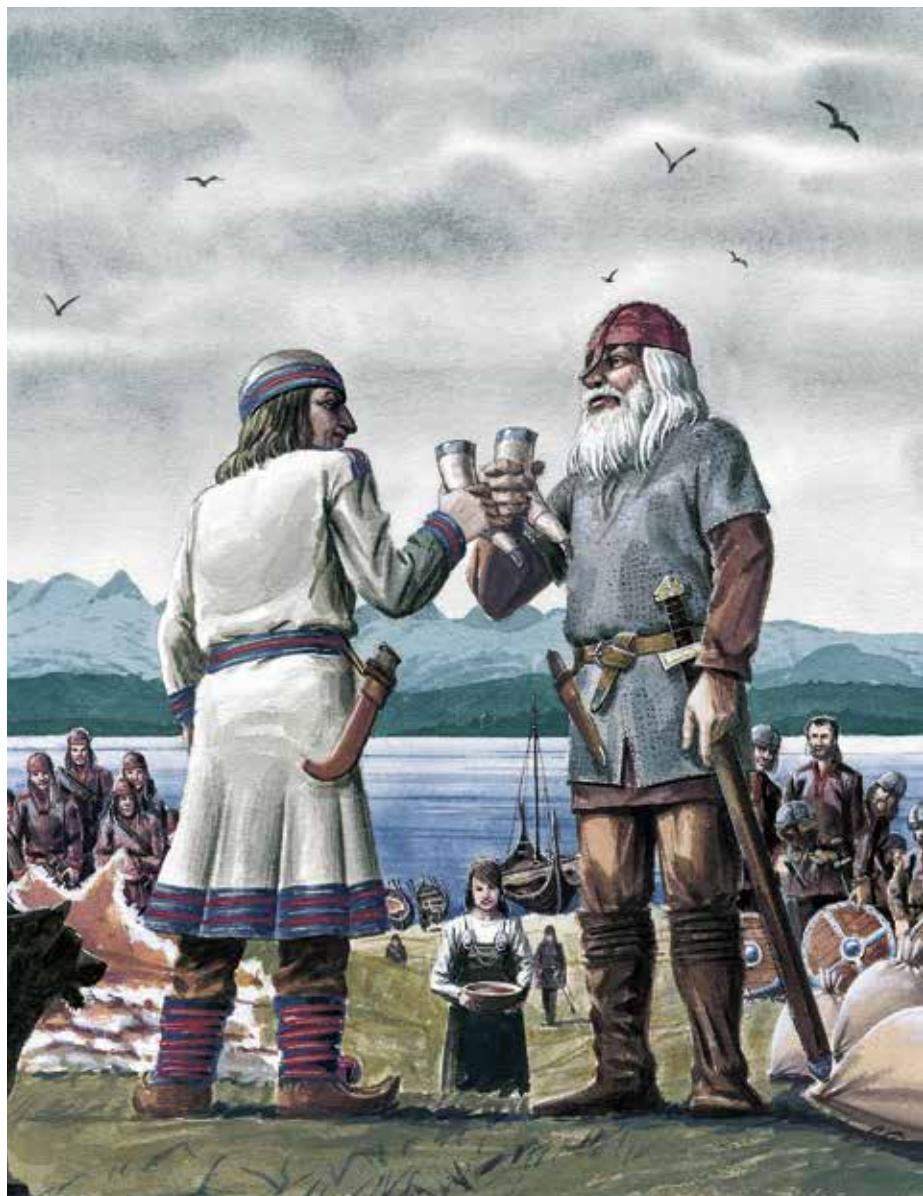
Vi veit altså at det var ei samisk befolkning i Misværjfjorden, og me ser spor etter at dei har vore spesialistar på jakt og fangst. Samstundes har vi storgarden Ljønes, eit sannsynleg høvding-sete, ved innseglingsa til fjorden. Plaseringa av garden gjer det sannsynleg at tilhøvet mellom høvdingsetet og samane var av same type som det Ottar i si tid fortalte om. Med ei gruppe krigsmenn under sin kommando, kunne høvdingen på Ljønes halde kontroll på kven som segla inn i fjorden og han kunne sørge for at all frakt av varer ut av fjorden gjekk igjennom han sjølv.

Det er og ei spennande, men uklår og vanskeleg, skriftleg kjelde som handlar om tilhøvet mellom høvdinger og samar i området. Det er Snorre si forteljing om høvdingen Raud den Ramme, som skal ha heldt til ved Saltfjorden. Snorre skreiv blant anna at Raud var mektig og fekk hjelp av ”en svær flokk finner” straks han trengte det. Han fortalte også at Raud ”var svær til å blote og kunne mye trolldom”. Om kunnskapar om magi var ei ”vare” som samane spesialiserte seg på skal vi la liggje her, men forteljinga legg uansett vekt på at kontakt med samane var ein del av høvdingens maktgrunnlag.

Vi kan altså slå fast at mykje tyder på eit nært forhold mellom samar og

høvdingar i Sør-Salten, men slik forskinga står i dag er det ikkje så mykje meir vi kan seja sikkert. Vi anar at her har vore eit sosialt og kulturelt mønster der samane har spela ein langt større rolle enn ein tidlegare har trudd, men vi veit lite om detaljane.

Vi veit til dømes ikkje om forholdet mellom samar og høvdingar vart oppretthaldt gjennom gjensidig avhengnad, eller om samane i likskap med folk i det norrøne samfunnet underkasta seg høvdingane sin makt- posisjon. Ordet som er oversett med "skatt" i Ottars forteljing, var i originalteksten det angelsaksiske "gafol". Det beskriv oftast ytingar "frå ein svakare til ein sterkare" (Holmsen 1977). Men sjølv om høvdingane kan ha demonstrert makt og oppfatta seg som den dominerande part i forholdet til samane, kan vi stille spørsmål ved om denne overmakta var reell. Samane sitt levevis og samfunnsstruktur må ha gjort dei svært vanskelege å kontrollere med makt. Dei kunne splitte seg raskt opp i mindre grupper og fordele seg over store område, og fordi dei var vane med å bruke mange ulike naturressursar var dei sjølvforsynte og kunne ha klart seg utan varene dei fekk attende. Difor er det nærliggjande å tru at det i stor grad var av fri vilje at dei hadde nær kontakt med høvdin-gane, og at dei fekk noko att for "skatten" dei betalte eller leverte. Kva mot- ytingane var veit vi ikkje, men funn frå samiske graver og offerplassar viser at samane verdsette sølv høgt, og sølv kan difor ha vore ei slik vare. Det å ha eit godt forhold til ein høv-

Vi veit lite om korleis møta mellom samar og høvdingar gjekk føre seg. Var partane overeins og visste kva dei gjekk til, eller var det eit forhold prega av spenning?
Illustrasjon: Kenn-Ole Moen.

Av og til finn arkeologane ting ein ikkje veit kva er. Desse to små gjenstandane av bein er frå samiske buplassar på Vestvatn i Bodø og Eiterjord i Beiarn, og var i bruk ein gong rundt overgangen mellom vikingtida og tidleg mellomalder. Kanskje nokre av lesarane har tips om kva funksjon dei kan ha hatt? Foto: Adnan Ićagic.

ding kan også ha vore attraktivt i seg sjølv, og hatt form av ei allianse som beskytta både mot konflikt og at norrøne bønder tok opp nyrydjingar i område som samane såg på som sine.

Den tette kontakten med høvdingane kan ha ført til at samane vart trekt inn i deira maktstruktur. Ottar fortalte at samane betalte ulik skatt etter byrd, og "den fornemste" måtte betale så mykje at det må ha funnest personar med makt til å samle seg rikdom også i det samiske samfunnet. Vi kan sjå for oss at det var dei som skaffa seg prestisjevarer og pleidde nær kontakt med folk i det lagdelte høvding-

samfunnet som utvikla høg status hos sine eigne. Alt dette er trekk ved historia som vi kan spekulere over om vi samanliknar situasjonen i Sør-Salten med situasjonen i betre kjende område, men som vi førebels ikkje har grunnlag for å seie noko sikkert om.

Utfordringar i forsking om samiske kulturminne

Det arkeologiske materialet frå jernalder og tidleg mellomalder i Sør-Salten er i dei fleste tilfella kulturminne "utan

minne". Dei kan vere ein aktiv del av notidas kulturmiljø, til dømes ei stor steinblokk – ein gammal samisk offerplass – som det knyt seg historier og segn til. Men i dei fleste tilfella er den opphavlege samanhengen heilt gløymd, og nye historier har kome til i staden. Som i forklaringar på funn av skjelettrestar i ur, der det gjerne heiter seg at "det var ein samegut som gjekk seg utfor berget her ein gong" og liknande. Slike skjelettfunn er i dei aller fleste tilfella restar etter urgraver, ein vanleg, førkristen samisk gravskikk. Den overdrivne vektlegginga av skriftkjelder i historieforskinga er eit anna døme på korleis nyare tids minne kan styre forståinga av fortida. Leitar ein i skriftlege kjelder, finst det ikkje opplysningar om den samiske delen av befolkninga i Sør-Salten lenger attende enn til 1700-talet. Det har difor vore ei vanleg oppfatning at det ikkje fanst samar her i tida før. Samane har derimot etterleite seg eit rikt arkeologisk materiale, som gjer at fortida deira kan følgjast like langt attende i tid som vi har spor etter ei norrøn befolkning. På grunn av den "kollektive glømsla" om samane, må historia deira gjenskapast utifrå dette.

I eldre registreringar og forsking på arkeologisk materiale frå Nordland var utgangspunktet at kulturminna var norrøne, og at det måtte sterke prov til for å kunne definere eit kulturminne som samisk. Det inneber utfordringar når ein skal forske om samisk fortid. Samiske kulturminne kan vere definert som norrøne, til dømes ved at gammelufter er beskrive

som tufter etter norrøne langhus eller gravhaugar. Andre har ikkje vorte registrert, fordi arkeologane ikkje har vore medvitne om at dei kunne finnast, og difor har oversett dei i landskapet. Følgjene av dette er at norrøne kulturminne er overrepresentert i dei arkeologiske kjeldene, og at mange av dei eldre registreringane har låg verdi som kjelde. Det er behov for nye registreringar og ein kritisk gjennomgang av dei gamle, fordi vi rett og slett ikkje kan lite på dei vurderingane fagfolka har gjort tidlegare.

Det er ikkje sjølv sagt at folk i fortida brukte dei same kategoriane eller at dei etniske grupperingane som fann stad kom til uttrykk slik vi kjenner dei i dag. Dei kulturminna som er att, utgjer berre ein liten del av all den materielle kulturen som opphavleg var der – og som har forsvunne, rotna bort og forvitra i løpet av tida. Vi veit ikkje om fortidas menneske oppfatta dei tinga som vi ser som typisk "samiske" og typisk "norrøne" eller "norske" på same måte, og dei kan ha uttrykt identiteten sin også på andre vis – med språk, utsmykking og andre ting enn dei vi har tilgang til i dag. Det må også takast omsyn til at både den samiske befolkninga og den norrøne har utvikla og endra seg, noko som truleg har vorte uttrykt i den materielle kulturen. Det er difor naudsynt å ikkje ha fastlåste oppfatningar om etnisk samanheng utifrå det tradisjonelle biletet av kva som er typisk samisk og typisk norrønt. På nokre utgravne buplassar frå jernalder og tidleg mellomalder finst det trekk

både frå det som har vore rekna som typisk samisk og typisk norrøn kultur. Vi må vere ope for at det også fanst grupper med "ein fot i kvar leir", som ikkje identifiserte seg einsidig som samiske eller norske, men noko midt i mellom. Slik til dømes barn av foreldre med ulik etnisk bakgrunn, eller andregenerasjons innvandrarar til Noreg, kan fortelje at dei kjenner seg som i dag. Da kan vi sjå for oss at folk kunne opptre som samiske i nokre samanhengar, og norske i andre.

For å danne oss eit meir detaljert bilete av historia til den samiske befolkninga i Sør-Salten og forholdet mellom samar og andre etniske grupper i området, er det altså naudsynt både å tenke nytt om dei kjende funna og kjeldene og å leite etter nye. Men korelis skal ein byrje arbeidet med å finne dei "uregistrerte" samiske kulturminna, og den samiske fortida dei var del av? Ein framgangsmåte er å snu det tradisjonelle perspektivet og ta utgangspunkt i at "funntomme" område eller funn utanfor ein typisk norrøn samanheng representerer samisk aktivitet eller busetnad. Undersøkingar i andre område har vist at ei slik tilnærming i seg sjølv kan gi mykje kunnskap om fortidige samiske busetnads- og bruksområde (Schanche 1986, Narmo 2006). I samband med planlegginga av Sjunkan-Misten nasjonalpark vart det gjort nyregistreringar i område som til da tilsynelatande var "funntomme". Det er no dokumentert mange spor etter menneskeleg aktivitet frå ulike historiske og forhistoriske periodar, og mange udaterte spor av at reindrifts-

samar har brukt området. Fråver av typiske norrøne kulturminne som gravhaugar og langhustufter tyder på at dette var samiske bruksområde heilt attende i jernalderen, kanskje også før (Holberg og Hutchinson 2009). Det same gjeld også Misværfjorden, indre delar av Fauske samt Saltdal og store delar av Beiarn. Når ein så undersøker områda med dette som utgangspunkt, viser erfaringane at ein vil finna mykje nytt materiale. Dette skulle ha vore undersøkt nærmere og i større delar av Sør-Salten.

Den "historielause" samiske historia og behovet for datering

Samisk kultur var lenge framstilt som noko statisk og uforanderleg, som om samane ikkje hadde ei historie på same måte som nordmenn. Historikarane skreiv om nordmenn, mens samane vart studert av etnologar – som var meir interessert i å skildre typar av samfunn enn å følgje utvikling over tid. Arkeologi- og historieforskinga har endra på dette, og no veit vi at samar ikkje har vore ei einsarta gruppe, og at dei har levd på ulikt vis i ulike område og til ulike tider. Det er dokumentert at samar har vore bufaste og nomadar, småbrukarar, fiskarar og fangstfolk, smedar, jernprodusentar og spesialiserte båtbyggjarar. Samisk kultur og levevis har utvikla og forandra seg like radikalt frå jernalderen til i dag, som den norrøne – seinare norske – har gjort.

Det er difor ikkje tilstrekkeleg å påvise at det har vore samisk busetnad langt tilbake i tid i eit område, for at det historiske biletet skal bli balansert og nyansert. For å forstå den samiske fortida som den historiske prosessen ho var, må ho få ein eigen kronologi. Det vil seie at dei samiske kulturminna og hendingane dei er del av, må plasserast i tid.

I Sør-Salten er svært få samiske kulturminne datert. Vi ser at dei er der, og veit nok til å seie at det har vore samar her iallfall frå jernalderen av. Men vi veit alt for lite om korleis dei samiske samfunna var til ulike tider, kva dei levde av, korleis dei budde og i kva område dei heldt til. For å få meir kunnskap må mange fleire samiske kulturminne daterast.

For norrøne gjenstandstypar, bygnings- og gravskikk finst det til dels svært detaljerte typologiar som gjer at dei kan plasserast i tid. Slik er det ikkje for samiske kulturminne. Det er til dømes liten kunnskap om utviklinga av og variasjonen i samisk byggeskikk, og vi veit difor ikkje kor gamle tuftene vi finn er. Ein må difor utarbeide lokale kronologiar. Vi kan ikkje ta for gitt at endringar i til dømes forma på gammetufter i indre Finnmark, var den same som på kysten i Nordland.

Ved hjelp av C14-metoden kan ein datere kulturminne med organisk materiale. Døme på daterbart materiale er kol frå eldstadar i og utanfor gammetufter, bein frå beingøyyme i tilknyting til buplassar, bein frå offerplassar, skjelettmateriale frå førhistoriske graver og fangstgrøper. Med

andre ord kan C14-dateringa kaste lys over eit breitt spekter av samiske kulturminne. Å foreta slike dateringar er difor *like viktig* som nyregistreringar av samiske kulturminne.

Det å datere eit kulturminne er likevel ikkje det same som å forklare det. Det arkeologiske materialet har også inngått i kulturelle samanhengar som har strekt seg utover i tid og rom. Historier, gjenbruk og tilhør på tvers av generasjonar kan ha ført til lange tradisjonar i bruken av ein stad eller eit område. Ein må difor vere open for at område som skil seg ut som eigne kulturmiljø også skal vurderast i samanheng, sjølv om dateringar av enkeltståande kulturminne på plassen kan vere ulike.

Korleis går ein fram?

Nett no er eg sjølv i starten på eit doktorgradsprosjekt som tek for seg tilhøvet mellom samar og norrøne folkegrupper i Sør-Salten i jernalderen. For å kunne fange opp mest muleg av variasjon, likskap og kontakt i samfunna, vil eg kartlegge korleis arkeologisk materiale frå denne tida ligg i høve til ulike typar ressursar i landskapet. Kjeldegrunnlaget for dette finst i Riksantikvarens fornminneregister (Askeladden), Tromsø Museums tilvekstkatalogar og rapportar frå arkeologiske undersøkingar. Formålet med dei såkalla distribusjonskarta er å undersøke om det kan skiljast ut ei geografisk inndeling i samiske og norrøne bruksområde. Det er registrert

ein stor variasjon av kulturminne som kan daterast til jernalder og tidleg mellomalder i Sør-Salten (Holberg og Hutchinson 2009). Eg vil sjå på forholdet mellom spor etter busetnad og tilgjengelege ressursar for å undersøke om busetnadsmönsteret kan forklaraast på bakgrunn av omsynet til kva ressursar som fanst, eller om andre forklaringar gir ei betre forståing av fordelinga av og ulikskap i materialet.

For å kunne undersøke samane sitt forhold til høvdingane er det viktig å ha ei formeining om kor høvdingseta har ligge. Det arkeologiske materialet kring Saltfjorden gir indikasjoner på kor det kan ha ligge eit eller fleire høvdingsete i yngre jernalder, men det gir ikkje godt nok grunnlag i seg sjølv til å svare på spørsmålet. Ein måtte å finne ut meir om kor høvdingseta har ligge, er å studere det arkeologiske materialet i samanheng med historiske kjelder og stadnamn. Ein legg da til grunn at store og heileigde gardar som tilhørde kongen, sentralkyrkjelege institusjonar og adelspersonar i seinmellomalderen og på 1500- og 1600-tallet, kan ha vore høvdingsete frå yngre jernalder. Tanken er at kongemakta i vikingtid og tidleg mellomalder i samband med rikssamlingskampane la beslag på høvdingsete og jord som låg under dette, og at dette seinare vart donert til kyrkelige institusjonar og gitt som veitslegods til stormenn. Dersom slike gardar fell saman med konsentrasjonar av norrøne gravhaugar og rike gravfunn, aukar det sjansen for at ein har å gjere med gamle høvdingsete.

Den generelle fordelinga av arkeologisk materiale frå heile undersøkings-

I Vestvatnmarka ligg det mange fangstgropar i eit område med mange samiske kulturminne. Dei kan vere spor etter den samiske fangsten i yngre jernalder og tidleg mellomalder.

Foto: Ernst Furuhatt.

området vil danne grunnlag for å sjå busetnaden i heilskap. Det omfattar mange ulike typar kulturminne, som med anna buplassar, eldstadar, offerplassar, fangstgropar, gardshaugar, graver og gravminne, hustufter og lausfunn. For å forstå betre kva konkrete hendingar og relasjonar materialet var del av, må dette store perspektivet kombinerast med undersøkingar på lokalt plan. Difor vil kartlegginga av funna bli sett i samanheng med meir inngåande undersøkingar av utvalde funnstader. For å finne ut meir om samanhengane mellom dei mange udaterte kulturminna, er det viktig å få tidfesta dei. I alt vil 30 lokalitetar bli datert, noko som vil vere eit stort steg i retning av å få ein "samisk" kronologi.

Om det let seg gjere å påvise samtidige samiske kulturminne, vil det kunne gi informasjon om breidda i samiske

aktivitetar. Om til dømes urgraver og hustufter i nærleiken er frå same tid, vil det gje større innsikt i både kven som brukte gravplassane, og korleis folk oppfatta og brukte landskapet sitt på andre måtar enn det reint økonomiske og praktiske. Dateringar av fangstgropar kan seie oss meir om ei slik investering av tid og arbeidsinnsats hadde samanheng med at samar leverte fangstprodukt til høvdingseta. Dateringar av samiske hustufter vil gi betre innsikt både om kva som var samiske bruksområde, kva dei levde av og om utviklinga av samiske bustadar følgde eit felles mønster innafor området. Det siste kan i tilfelle vere ein peikepinn for å datere tufter i resten av området på grunnlag av forma, og samanlikning med tufter i andre område kan visa forskjellar og likskapar mellom Sør-Salten og andre område.

Sør-Salten har etter alt å døme vore eit område med store variasjonar i samfunnsformer og kultur. Forskjellige grupper av menneske har snakka forskjellig språk, dyrka forskjellige gudar og levd av landet og i landet på ulike vis. Samstundes har dei hatt mykje med kvarandre å gjera, og den eine parten kan ikkje forståast utan at vi kjenner den andre. Kartlegging av funn og datering av samiske kulturminne vil hjelpe oss nærmare ei slik forståing, og til å danne oss eit meir heilskapleg bilet av den fargesterke og kompliserte fortida i denne delen av Nordland.

Tjálle

Eirin Holberg le riegádam jagen 1972. Sån la arkeologa ja virggádum le Bådådjo allaskávlân Nordlanda histåvrå vuostasj girjev tjálátjt, ja le doktorgrádastipendiahtta Trámså universitehtan.

Forfatter

Eirin Holberg (f. 1972) er arkeolog, tilsett ved Høgskolen i Bodø som forfattar av Nordlands historie bind 1 og doktorgradsstipendiat ved Universitetet i Tromsø.

Suv e-poassta le:
eirin.holberg@hibo.no
Adresse: Høgskolen i Bodø,
Fakultet for samfunnsvitenskap,
Historieseksjonen, 8049 Bodø.
E-post: eirin.holberg@hibo.no

Litteratur og kilder

- Andersen, O. 2002: Flyttefolk og bofaste. En studie av samisk bosetting i Sør-Troms og Nordre Nordland. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Tromsø.
- Bergstøl, J. 2008: Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Oslo.
- Dunfjeld-Aagård, L. 2005: Sørsamiske kystområder. Tolking av fortidig samisk tilstedeværelse i Ytre Namdal. Hovedoppgave. Universitetet i Tromsø.
- Evjen, B. 2007: Samisk befolkningshistorie, bruk av naturen og rettighetsforhold i Salten, Vesterålen og Lofoten. NOU 2007:14, Samisk naturbruk og retts-situasjon fra Hedmark til Troms s. 199-221. Oslo.
- Evjen, B. og Hansen, L. I. (red.) 2008: Nordlands kulturelle mangfold. Etniske relasjoner i historisk perspektiv. Pax forlag.
- Hansen, L. I. 2007: Sjøsamene i Salten fogderi ca. 1600-1760: folketall og jord-eiendomsrettslige vilkår. NOU 2007:14, Samisk naturbruk og retts-situasjon fra Hedmark til Troms s. 223-249. Oslo.
- Holberg, E. og Hutchinson, A. 2009: Lenge før byen. Bodøs historie, bind 1. Tapir forlag.
- Holmsen, A. 1977: Finnskatt og nordmannsskatt. I Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst. Instituttet for sammenliknende kulturforskning, Serie A: Forelesninger XXVIII s. 56-75.
- Narmo, L. E. 2006: Germansk bosetting og samisk fangstmark. Bårjås 2006 s. 18-35.
- Schanche, A. 1986: Nordnorsk jernalderarkeologi : et sosialgeografisk perspektiv. Magistergradsavhandling. Universitetet i Tromsø
- Storli, I. 1994: "Stallo"-boplassene. Spor etter de første fjellsamer? Instituttet for sammenliknende kulturforskning Serie B: Skrifter XC. Novus forlag.
- Sturlasson, Snorre 1979: Norges kongesagaer. Oversatt av Holtsmark, A. og Seip, D. A. Gyldendal

Alle illustrasjoner er henta fra Bodøs historie bind 1.

Eirin Holberg:

Sáme dálusjágge Oarje-Sálton ij la guoradaládum

Artihkkala álggo le doktorgrádaprosjekta mij la jádon tjerdalasj ja sosiálalasj aktijvuodaj birra sáme ja norrøna juohkusij gaskan ruovddeájgen ja árra gasskaájgen (500 áKr – 1130 m.Kr) Oarje-Sálton.

Guhkes ájgev lidjin arkeloga ja historihkkára berustime sáme kulturhistárváv, juoga mij buotij vájkudusájt sáme dálusjágje dádjabimbáj. Állo dutkam dájt manjemus 20-30 jagijt le álov dássta duollim. Jus Finnmark ja Nuortta-Trámsá gáktuj buohtastahtá le huoman sáme histárváv Nordláandan binnebut guoradaládum ja dábdos. Moadda dutkamprosjevta Nuortta-Nordláandan le buktám buorep dádjadusáv sieradusájs dálusj sáme æladusájs, sáme sebrudagáj ávddánahttemis ja gáktu aktijvuoda lidjin norrøna sebrudagájda. Artihkkalin tjáleduvvá guovlos gánná le binnáv guorádaláduvvoam- Oarje-Sálton – ja muhtem guovdásj gatjálvisá galggi lagábut guoradaláduvvoat. Gáktu lidjin aktijvuoda sámij ja norrøna juohkusij gaskan ruovddeájgen ja árra gasskaájgen? Máhttá gus sieradit sáme ja norrøna sebrudagájt ja geografalasj duobddágijt? Dássju væjjdujin gus sáme, jali viessun gus ietjá æladusájs duola dagu guoládusás, ednambargos ja ællusujtos? Lidjin gus sækálak kultuvra? Gáktu ávddánahtij aktijvuoda sámij ja ietjá juohkusij gaskan ájgij milta? Ja manjemussaj – Gáktu máhttá arkelogalasj materiálav adnet – kulturmujtojt – "ma li mujtodime" dájt gatjálvisájt vásstedittjat.

Laestadiankapellets/bönhusets historia i Gällivare

Gällivare har länge haft en stor laestadianförsamling. Det första bönhuset byggdes 1898. Femtio år senare byggde man ett nytt laestadiankapell och den stod färdigt 1957. Bönhuset räcker inte till idag så nu 2009 har församlingen byggt ett nytt laestadiankapell och nu kommer man ha plats för 1200 personer. Det nya bönhuset togs i bruk oktober 2009.

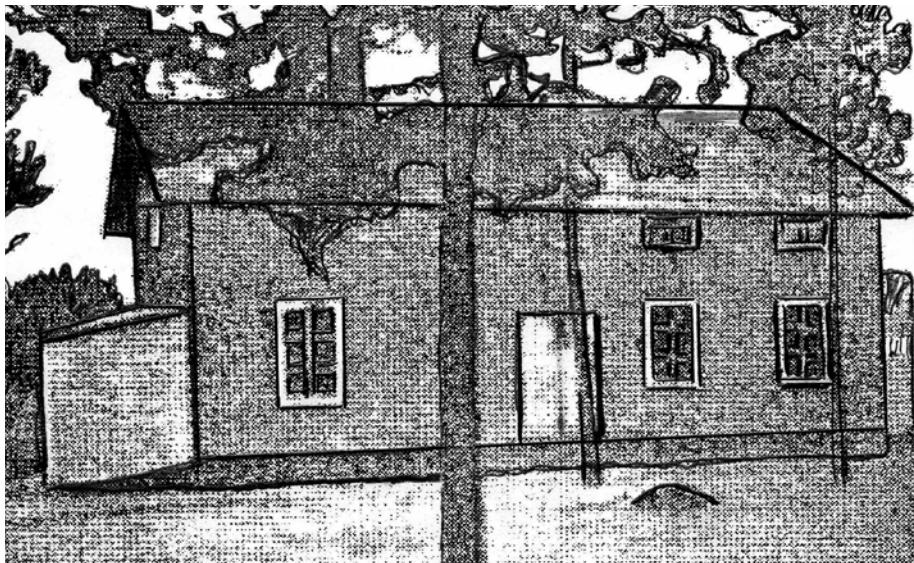
LIS-MARI HJORTFORS

Laestadianismen-historik

Den laestadianska väckelsen grundades av Lars Levi Laestadius. Laestadius föddes 1800 i Arjeplogs församling. Han blev kyrkoherde i Karesuando 1826 och 1849 blev han kyrkoherde i Pajala där han verkade till sin död 1861.

Efter Laestadius död så delade sig laestadianismen i två riktningar en västlig och en östlig gren. Den västliga riktningen har sin moderförsamling i Gällivare.

Söndagsbönen hade förutom det andliga funktionen eniktig social betydelse för församlingsmedlemmarna. Under söndagsbönen fick man tröst och lärdom, men också tid för samtal med varandra. Storsamlingar har anordnats på olika platser och under olika tider på året och då samlas man i ett par dagar, och till samlingen kommer tillresande predikanter från andra platser för att hålla predikningar. En

Det första bönhuset i Gällivare, byggdes färdigt oktober 1898.

storsamling är den julsamlingen som under lång tid har hållits hos västlaestadianska församlingen i Gällivare. Det kommer predikanter från Sverige, Norge, Finland, och ibland från USA. Då kommer det mycket folk till julsamlingen från nära och fjärran. Det är vid julsamlingarna som kapellet blir för litet.

(Hjortfors, 2000:32, Västlaestadianska församlingen 2006:5).

Det första Bönhuset

Den laestadianska väckelsen kom till Gällivare i slutet på 1800-talet. Den

första kända platsen där de kristna samlades var hemma hos Samuel och Johanna Söderberg på övre Heden i Gällivare. De hade ett stort kök. Församlingen växte och blev större och nu behövde man en egen samlingslokal. En av de som kämpade för att det skulle bli ett bönhus i Gällivare var predikanten Jonas Purnu. Mark till bönhuset skänktes av Gustav och Amalia Lundgren. Marken låg vid nuvarande Vallmovägens östra ände i Gällivare. Församlingen hade ännu inget namn och ingen styrelse så lagfarten skrevs i Viktor och Emma Apelqvist namn. Hösten 1897 startades husbygget, man byggde husgrunden av huggen sten. En som var med i detta arbete var Frans Björkman. Huset blev byggt av grovt timmer. Det var många som hjälpte till med arbetet med att bygga bönhuset. Huset var 17x12m, uppdelat i kök och kammare samt bönsal.

Det första bönhuset blev klart 31 oktober 1898 och då kunde man hålla den första söndagsbönen. Bönsalen uppvärmdes av en stor järnkamin. Köket hade en järnspis och kammaren hade en öppen spis. Bänkarna som man satt på var av lösa kraftiga plankor.

Utanför bönhuset fanns ett uthus där man hade stall med plats för 6 hästar, vedbod och 2 utedass. Många kom resandes med häst till bönhuset.

Det kunde ibland vara väldigt trångt i bönhuset. Någongång kunde vara så mycket folk att man stod i mittgången och ända ut till gårdsplanen. De som fått plats längst in var

tvungna att sitta kvar tills bönen var slut. Det gick inte att ta sig ut.

Bönhuset sköttes av två sysslomän Helmer Apelqvist och Ville Karlsson. År 1936 valdes en styrelse och stadgar antogs. Församlingen registerades som "Den ursprungliga Apostolisk-Lutherska förstföddas församling".

Bönhuset kom efter en tid att bli för litet för församlingen.

Den 27 oktober 1957 höll man den sista bönen i det gamla bönhuset. (Apelqvist 1989:1-2)

att diskutera om att skaffa ett nytt bönhus.

Omkring 1950 skaffade man en ny tomt och ritningarna gjordes av arkitekt Höök i Luleå. Det bestämdes att huset skulle byggas i trä. 1954 startades husbygget. (Apelqvist 1989:2)

Laestadiankapellet byggdes klart december 1957. Den första bönen hölls i det nya bönhuset i källaren den 8 december 1957. En person i församlingen var så glad för att det blev ett nytt kapell för nu hade man vatten indraget, det fanns toalett och bänkarna hade ryggstöd!

I samlingssalen kunde man ha plats för 550 personer. I kapellet har man haft en hel del verksamhet som söndagsbön varje söndag kl 15.00, samlingar, exvis julsamlingar, barn- och ungdomsverksamhet på onsdagskvällar. (Erkstam, intervju 2009)

Det andra Bönhuset- Laestadiankapellet

Bönhuset kom att bli för trång, speciellt vid julsamlingarna, så församlingen började, efter andra världskriget,

*Laestadiankapellet, Gällivare. 2009. Laestadiankapellet stod klart december månad 1957.
Alle foto: Lis-Mari Hjortfors, Årran.*

Det beslöts att man skulle bygga ett nytt bönhus. Kapellet var fullt tillräckligt på söndagsbönen men till julsamlingen blev den alldeles för liten. (Norrbotten, 2008:45).

Det gamla bönhuset fanns i västlaestadianska församlingens ägo till 31 oktober 2009, då Gällivare Kommun tog över lokalén.

Församlingen flyttar över en del möbler, arkivmaterial och böcker till nya

bönhuset. De gamla träbänkarna tas inte med. (Ijäs och Erkstam, intervju 2009).

Det tredje Bönhuset

Den västlaestadianska församlingen tyckte att det skulle byggas ett nytt bönhus. Det framkom två förslag. Redan ett år innan byggarbetet startade så har man haft arbetsgrupper som

hade gått igenom de olika förslagen och olika önskemål. Det beslöt att man skulle bygga ett nytt bönhus, då den från 1957 hade blivit för liten och församlingen växte. Det kommer fler och fler ungdomar och unga familjer som blir med i församlingen.

Ett par församlingsmedlemmar sade till mig att det har varit viktigt att vara med i processen med nybyggnationen och att hjälpa till. Det har

Byggnationen av det nya bönhuset. Gällivare 2009. Foto: Lis-Mari Hjortfors, Årran.

Byggnationen av det nya bönhuset. Gällivare 2009. Foto: Lis-Mari Hjortfors, Årran.

varit den viktigaste prioriteten. Det har varit mycket arbete med bygget, matlagning och mycket gäster.

De menade också att det var samtidigt lite sorgligt att flytta från det gamla bönhuset för man hade vuxit upp med den hela sitt liv. Men det skulle bli fint med något nytt och det gamla bönhuset finns med i hjärtat.

Det nya bönhuset har tagit 1 år att göra iordning. De har använt ett befintligt hus som man har byggt om. Byggarbetet startade augusti 2008 och det blev klart oktober 2009. Det har varit flera olika arbetslag som har arbetat i skift med bygget. Arbetsstyrkan har varit allt från 5 till 102 personer samtidigt som har arbetat. Personerna har kommit från närområdet kring Gällivare och från övriga Sverige, Norge och Finland. Arbetslaget var satt på schema, så att ortsbor kom att arbeta på vardagar och helgerna kom personer från andra orter och länder och hjälpte till. Antero Ijäs hade samordningsansvar för nybyggnationen. Han har haft en person i varje land som har koordinerat vilka som kommer och när. Vid min dokumentation var det var ett gäng från Tysfjord (från Drag, Helland, och Kjøpsvik) som deltog i byggarbetet. De tyckte att det var fint att kunna hjälpa till. Det har varit byggledare som har fördelat arbetet. Byggmaterial har man i största möjliga mån tagit från lokala leverantörer. Det nya bönhuset har kostat drygt 20 miljoner att bygga, med pengar som man har samlat in från olika församlingar. Antero Ijäs menade att församlingarna har kommit varandra

Det nya bönhuset i Gällivare 25 oktober 2009.

närmare, man blir som en enda stor familj när man samarbetar.

Arbetsgrupper har arbetat och tagit fram önskemål vad bönhuset skulle innehålla, som exempel samlingssal, kaffesal, matsal, kök, duschar, toaletter, kapprum, amningsrum, barnrum, kontrollrum, tolkrum, arkiv, och sammanträdesrum. Ett sammanträdesrum skall brukas som "brudkammare". Den kallas "brudkammare" för att de i framtiden kommer att kunna hålla i vigslar.

Önskemål framkom om större kök för att kunna servera mat till fler personer. Tolkrummet används för att tolka till finska, samiska, svenska, engelska och ryska.

Parkeringen utanför bönhuset har 200 platser. Det finns parkeringsplatser med motorvärmare.

Det kommer att vara likadan verksamhet som i det tidigare kapellet.

Första söndagsbönen hölls i det nya bönhuset 25 oktober 2009. Det var många som besökte söndagsbönen, både församlingmedlemmar och gäster utifrån.

Tiden oktober till december kommer man att testa ut allt som har med teknik att göra som ventilation, ljud och ljus mm.

I november månad kommer man att bjuda in nya och gamla grannar att komma och se det nya bönhuset. Till julsamlingen 2009 kommer allt att vara i full bruk.

Bönhuset har plats för att ta emot 1200 personer på en och samma gång. När man har söndagsböner, så kan man göra salen mindre genom att dra försväggar.

Församlingen har en tydlig organisation med planering med schema för att hålla igång allt såsom teknik och kök. (Ijäs, intervju 2009).

Tjálle

Lis-Mari Hjortfors le riegádam jagen 1962 Bárjåsin, valla Jielleváren bajássjaddam la. Suv oajv- vefáhkasuorgge le etnologija, val-la sujna le aj arkeologija áhpadus, kulturmujttoisuodjalibme ja museo- logija, gádojdieda ja sáme ássko fáhkan. Sán le virgádum Árran julevsáme guovdátjin rádevadden ja etnologan.

Suv e-poassta le:
lis-mari.hjortfors@arran.no

Forfatter

Lis-Mari Hjortfors är född i 1962 i Porjus, men växte upp i Gällivare. Hennes huvudämne är etnologi, men hon har också studerat arkeologi, kulturminnesvård och museologi, textilvetenskap och samisk religion. Hon är anställd som rådgiver/etnolog vid Árran Julevsáme guovdásj-Lulesamisk senter.
E-post: lis-mari.hjortfors@arran.no

Litteratur og kilder

Tryckta källor

Bárjås 2000. 2000. Laestadianismen – Fra en ropande røst til en voksende blomst. Bodø.

Hjortfors, Lis-Mari. Anders Kurak – lulesamisk laestadianpredikant. Bárjås 2000. Bodø

Norrbottnens Hembygdsförbund/Norrbottnens Museum. 2008. Norrbotten 2008
Norrbottnens Hembygdsförbund/Norrbottnens Museums Årsbok 2008. Luleå Västlaestadianska församlingen 2006-11-01. Laestadianismen – en levande väckelserörelse. Gällivare.

Otryckta källor

Apelqvist David. 1989. Bönhusen – Laestadiankapellen – i Gällivare.
Anteckningar. Gällivare

Hjortfors, Lis-Mari. 1999/2000. Laestadianismens påverkan på kvinnornas liv och identitet i lulsamiskt område. D-uppsats i etnologi. Umeå

Muntliga källor och fotografier

Intervjuer/samtal gjorda med: Antero Ijäs, Bror och Margareta Erkstam, Paul Gælok och andra församlingsmedlemmar i Gällivare. Intervjuerna förvaras hos författaren.

Fotografier tagna av författaren och förvaras hos författaren.

Kopia av en skiss på det äldsta bönhuset i Gällivare, av Bror och Margareta Erkstam.

Lis-Mari Hjortfors:

Jielleváre læstadianarij biednagoade histåvrrå

Læstadiánalasj jáhkko bádj Jiellevárráj 1800-lágo láhpan. Jielleváren le stuorra vuostasjriegádiddjij tjoaggulvis. Vuostasj biednagoahte tsieggiduváj 1898 jagen lullegietjen Vallmorahten Jielleváren. Tjoaggulvis stuorránij, ja vihttalák jage mannjela tsieggiduváj áddå biednagoahte majna állijin jagen 1957. Biednagoahte le unne uddni gá tjoaggulvis le stuorrum, ja dálla jagen 2009, le tjoaggulvis áddå biednagoade tsieggim. Le áddástuhttám avtav viesov ja dálla le 1200;ássj sadje. Gievkan le aj stuorrum nav vaj máhttá biebbmat ienep ulmutijjt, ja li aj áddå stuorra bijllabisádagáv dahkam. Áddå biednagoahte vállduj adnui gálgádismánon jagen 2009.

Gá biednagoade tsieggijin de tjoaggin rudájt Jielleváre tjoaggulvisán ja ietjá tjoaggulvisájn. Ristagisá Jielleváre lahkusijs ja aj ietjá sajjs Svierigin ja ietjá ríjkajs duola dagu Suomas ja Vuonas li aj tsæhkkádusájn viehkedam.

Notater